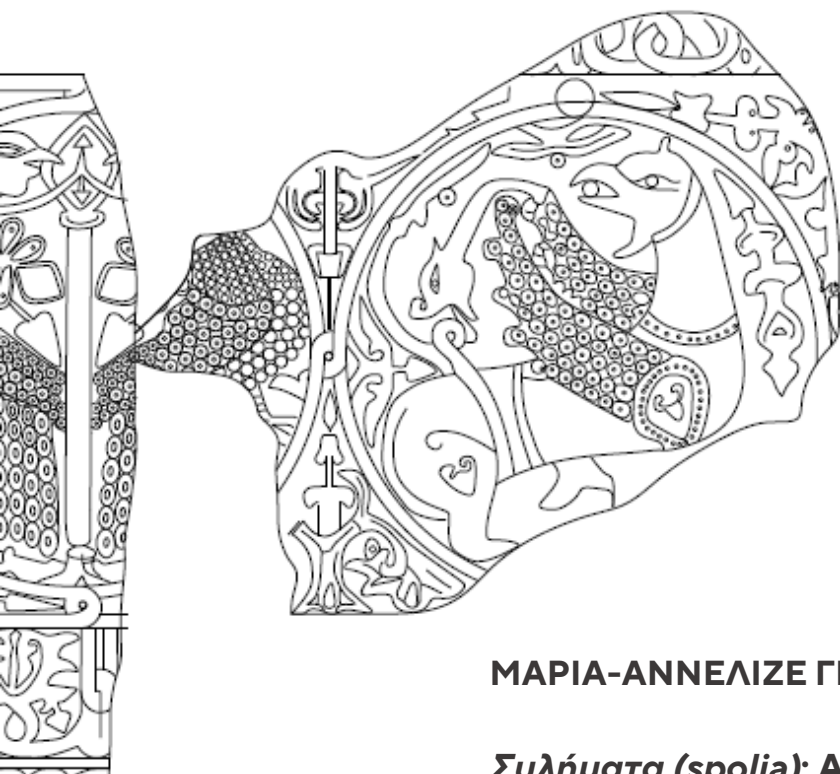

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΑΡΙΑ-ΑΝΝΕΛΙΖΕ ΓΕΩΡΓΟΥΛΑ

***Συλήματα (spolia):* Αρχική λειτουργία και
επαναχρησιμοποίηση βυζαντινών γλυπτών σε ναούς της
Πορταριάς του Πηλίου**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπων καθηγητής

Ιωάννης Δ. Βαραλής, αναπληρωτής καθηγητής

Βόλος 2025

Περιεχόμενα

Πρόλογος

Εισαγωγή

....σελ. 5-7

Κεφάλαιο 1^ο Παρουσίαση των γλυπτών

....σελ. 8-10

- I. Τα γλυπτά του ναού του Αγίου Νικολάου
- II. Τα γλυπτά του ναού του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (της Νέας Πέτρας)
- III. Τα γλυπτά της Πορταριάς στην ιστορική τους συνάφεια

....σελ. 12-23

....σελ. 24-27

Κεφάλαιο 2^ο Ζητήματα εικονογραφίας των γλυπτών

- I. Σταυροί
- II. Ζώα
- III. Φυτά
- IV. Γεωμετρικά θέματα
- V. Αρχιτεκτονικά κοσμήματα

....σελ. 28-32

....σελ. 33-37

....σελ. 37-39

....σελ. 39-43

....σελ. 44

Κεφάλαιο 3^ο Ζητήματα τεχνικής των γλυπτών

- I. Χαμηλό ανάγλυφο
- II. Τεχνική της πρισματικής γλυφής
- III. Επιπεδόγλυφο
- IV. Διπλεπίπεδο ανάγλυφο

....σελ. 45-47

....σελ. 47-48

....σελ. 48

....σελ. 48-49

Κεφάλαιο 4^ο Χρονολόγηση

....σελ. 50-56

Συμπεράσματα

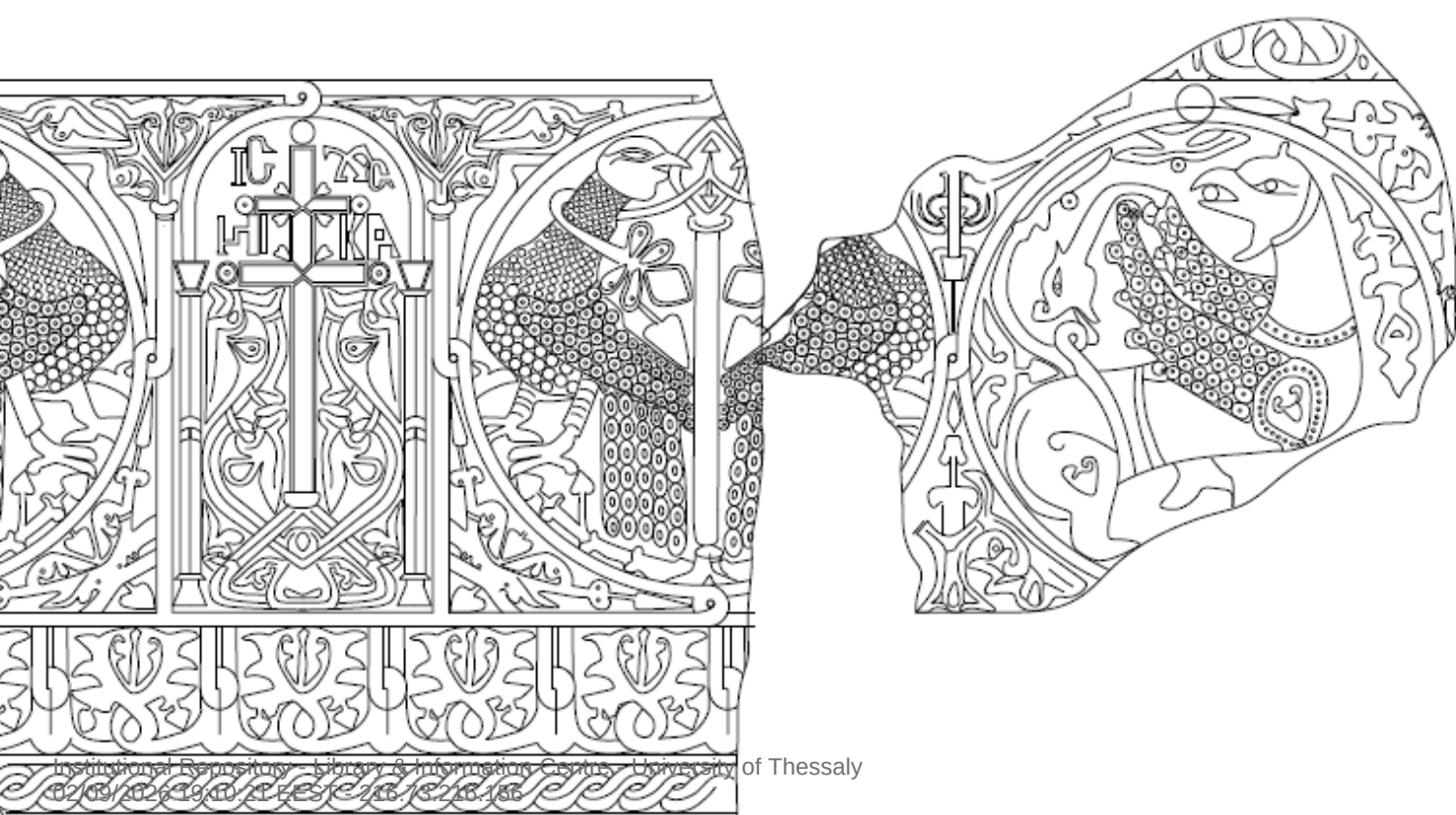
....σελ. 57-58

Παράρτημα: Κατάλογος γλυπτών

....σελ. 60-91

Συντομογραφίες

Βιβλιογραφία

Πρόλογος

Η παρούσα ερευνητική εργασία επικεντρώνεται στη μελέτη των βυζαντινών μαρμάρινων γλυπτών που έχουν ενσωματωθεί, σε δεύτερη χρήση, ως εντοιχισμένα στοιχεία σε ναούς που βρίσκονται στην Πορταριά του Πηλίου. Το ερευνητικό αυτό πεδίο με απασχόλησε για πρώτη φορά πριν από τέσσερα έτη, στο πλαίσιο προηγούμενης μελέτης μου κατά τη διάρκεια των σπουδών μου στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας¹. Η εν λόγω εργασία επικεντρώθηκε στην αρχιτεκτονική ανάλυση των ένθετων οικοδομικών μελών (spolia), που εντάχθηκαν στους τοίχους των μεταβυζαντινών ναών που διαδέχθηκαν τους αρχικούς βυζαντινούς.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν οι αρχιτεκτονικές συνθέσεις συλημάτων που απαντούν στις εξωτερικές όψεις του ναού του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας της Πορταριάς. Η πρώτη επαφή με τα γλυπτά αυτά προκάλεσε τον θαυμασμό μου, τόσο για την καλλιτεχνική τους αξία όσο και για τη θεολογική και συμβολική τους βαρύτητα. Η δεξιοτεχνία της γλυπτικής, με τα χαρακτηριστικά φυτικά μοτίβα, τα γεωμετρικά σχήματα, τους σταυρούς και τα λοιπά σύμβολα, καταδεικνύει υψηλό επίπεδο τεχνικής και αισθητικής. Επιπλέον, η επεξεργασία της μαρμάρινης επιφάνειας και η αλληλεπίδρασή της με το φως ενισχύουν τη δυναμική παρουσία των γλυπτών στον αρχιτεκτονικό χώρο, προσδίδοντας ιδιαίτερη πνευματική και αισθητική διάσταση.

Η εμπειρία αυτή αποτέλεσε το έναυσμα για τη συστηματική μελέτη του φαινομένου των επαναχρησιμοποιημένων γλυπτών, τα οποία εντοπίζονται τόσο στο ναό του Αγίου Νικολάου όσο και στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου Πορταριάς. Η παρούσα εργασία διαφοροποιείται από την προηγούμενη ως προς τη μεθοδολογική προσέγγιση, καθώς δεν περιορίζεται σε αρχιτεκτονική ανάλυση, αλλά εστιάζει στην αρχαιολογική εικονογραφική, τεχνοτροπική και τεχνική μελέτη και εξετάζει την ιστορική συνάφεια και χρονική τοποθέτηση των καθ' έκαστα γλυπτών.

Παρά τις σημαντικές δημοσιεύσεις που έχουν προηγηθεί, όπως του καθηγητή Ιωάννη Βαραλή² για το μαρμάρινο θωράκιο με παράσταση γρύπα στην κεντρική αψίδα του Αγίου Νικολάου, και του καθηγητή Πασχάλη Ανδρούδη³ για τα εντοιχισμένα γλυπτά του ίδιου ναού, παραμένει ένα σημαντικό κενό ως προς την ενδελεχή μελέτη και ερμηνεία των υπολοίπων γλυπτών. Παλαιότερα, ο ομότιμος καθηγητής Θεοχάρης Παζαράς⁴ δημοσίευσε τμήματα της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασπινής, που βρίσκονται εντοιχισμένα στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας, ενώ πρόσφατα η Μαρία Κοντογιαννοπούλου στη διδακτορική διατριβή της⁵ διερεύνησε επιλεκτικά τα γλυπτά του μαρμάρινου τέμπλου του εν λόγω ναού. Ωστόσο, οι εν λόγω μελέτες δεν καλύπτουν το σύνολο των εντοιχισμένων μελών, με αποτέλεσμα να παραμένουν αρκετά γλυπτά αδημοσίευτα ή ελλιπώς τεκμηριωμένα, γεγονός που υποδεικνύει την ανάγκη για πιο συστηματική και εκτενή επιστημονική προσέγγιση.

¹ Βλ. την ερευνητική εργασία μου, Γεωργούλα 2021.

² Βαραλής 2005, 251-262.

³ Ανδρούδης 2020, 589-602.

⁴ Παζαράς 1983, 353-363 και 1988, 38-40 αρ. 45-46, πίν. 30β-35β.

⁵ Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Β', 251-254, πίν. 87α-88δ.

Οι ιδιαιτερότητες αυτών των γλυπτών, όπως η τεχνική αρτιότητα της γλυπτικής, τα σπάνια εικονογραφικά θέματα και η σχέση τους με αντίστοιχα έργα της ευρύτερης περιοχής του Πηλίου, εγείρουν εύλογα ερωτήματα, στα οποία η παρούσα εργασία επιχειρεί να δώσει απαντήσεις: Ποιά είναι τα γλυπτά της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου που παρουσιάζουν ανάλογα ή όμοια διακοσμητικά θέματα; Ποιές τεχνικές υιοθετήθηκαν για τη λάξευση του διακόσμου τους; Ποιά είναι η πιθανή χρονολόγησή τους;

Για την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης, οφείλω θερμές ευχαριστίες στον Ιωάννη Δ. Βαραλή, τον επιβλέποντα της εργασίας μου αναπληρωτή καθηγητή βυζαντινής αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, για την αδιάλειπτη υποστήριξη, καθοδήγηση και ενθάρρυνση καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας. Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τα μέλη της τριμελούς επιτροπής, κ.κ. Γεώργιο Πάλλη και Πασχάλη Ανδρούδη, αναπληρωτές καθηγητές του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αντίστοιχα, για τη συμβολή και την υποστήριξή τους. Ευχαριστίες οφείλω επίσης προς την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας, και ιδίως στην κ. Άννα Γιαλούρη, Τμηματάρχη Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων, για τη χορήγηση άδειας μελέτης των γλυπτών του καταλόγου και για τη δυνατότητα χρήσης σχετικού φωτογραφικού υλικού. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη προς την οικογένειά μου για τη συνεχή και αμέριστη ηθική και υλική στήριξη σε όλη τη διάρκεια της ερευνητικής μου διαδρομής. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον σύζυγό μου, Δημήτρη Καλέργη, για τη διαρκή συμπαράσταση και ενθάρρυνση καθ' όλη τη διάρκεια της παρούσας προσπάθειας.

Εισαγωγή

Η Πορταριά και τα μοναστικά ιδρύματα της οικογένειας των Μαλιασπινών

Η Πορταριά, ορεινός οικισμός κτισμένος στις δυτικές υπώρειες του Πηλίου, φαίνεται ότι οργανώθηκε σταδιακά γύρω από το ισχυρό μοναστικό δίκτυο που ίδρυσε η οικογένεια των Μαλιασπινών κατά το 13^ο αιώνα⁶. Η οικογένεια αυτή των γαιοκτημόνων και ευεργετών της ανατολικής Θεσσαλίας διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του θρησκευτικού και κοινωνικού τοπίου της περιοχής⁷.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο η περιοχή του Πηλίου περιλαμβανόταν στο θέμα Ελλάδος, το οποίο εκτεινόταν από τον Ισθμό της Κορίνθου έως τα Τέμπη⁸. Την εποχή αυτή ήταν αραιοκατοικημένη, με λίγους και διάσπαρτους οικισμούς. Οι κάτοικοι εργάζονταν σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, ιδιοκτησίας μεγάλων γαιοκτημόνων⁹. Ενδεικτικά, η Δημητριάδα αναφέρεται ως *επίσκεψις* στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' που απολύθηκε το Νοέμβριο του 1198, ενώ στο *Περί διανομής* κείμενο, το γνωστό ως *Partitio Romaniae*, η Δημητριάδα ανήκε στην επίσκεψη της αυτοκράτειρας Μαρίας-Μαργαρίτας τη Ουγγαρίας, αρχικά συζύγου του Ισαακίου Β' και, μετά τον θάνατό του, συζύγου του Βονιφάτιου Μομφερατικού, βασιλέως του κράτους της Θεσσαλονίκης¹⁰. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, η Δημητριάδα φαίνεται ότι διοικήθηκε για μικρό χρονικό διάστημα από Δυτικούς, επειδή η Θεσσαλία περιήλθε ίσως από το 1212 στο κράτος της Ηπείρου. Ο ηγεμόνας του, Μιχαήλ Α' Άγγελος Δούκας Κομνηνός, παραχώρησε τη Δημητριάδα και την ευρύτερη περιοχή της στον τοπικό άρχοντα και στρατηγό Κωνσταντίνο Μαλιασπινό, ως ανταμοιβή για τις στρατιωτικές υπηρεσίες του και στο πλαίσιο της εδραίωσης του ελέγχου του στην περιοχή¹¹.

Ο Κωνσταντίνος Μαλιασπινός ίδρυσε την ανδρική μονή της Θεοτόκου Οξείας Επισκέψεως της Μακρινιτίσσης στην περιοχή της σημερινής Μακρινίτσας το Φεβρουάριο του 1215¹², μοναστήρι με σταυροπηγικό καθεστώς. Λίγες δεκαετίες αργότερα, γύρω στο 1271/2, ο γιος του, Νικόλαος Μαλιασπινός, μαζί με τη σύζυγό του Άννα Παλαιολογίνα Μαλιασπινή – ανιψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' – ίδρυσαν ως πατριαρχική την αρχικά γυναικεία μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας, στα όρια του σημερινού οικισμού της Πορταριάς¹³. Οι μονές του Προδρόμου της Νέας Πέτρας και εκείνη της Θεοτόκου της Μακρινιτίσσης αποτέλεσαν σημαντικά μοναστικά κέντρα που διατηρούσαν ευρύ δίκτυο εξαρτημάτων και μετοχίων στην ευρύτερη περιοχή¹⁴. Τις βασικές πληροφορίες μας δίνει το λεγόμενο *Διπλωματάριο*

⁶ Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 525.

⁷ Για την οικογένεια των Μαλιασπινών, βλ. Κουλουράς 1997, 97-99 και 169-176. Ντάμπλιας 2002, 145-155, 168-176.

⁸ Αβραμέα 1974, 28-39. Παπαθανασίου 1989, 15. Κοντογιαννοπούλου 2000, 9.

⁹ Κοντογιαννοπούλου 2000, 9.

¹⁰ Αβραμέα 1974, 37, 137. Κουλουράς 1997, 91-95. Ντάμπλιας 2002, 115.

¹¹ Κουλουράς 1997, 98-100, 169-172. Ντάμπλιας 2002, 145-149.

¹² Γιαννόπουλος 1924β, 211. Κοντογιαννοπούλου 2009, 525, όπου η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και παρακάτω.

¹³ Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 525, όπου η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και παρακάτω.

¹⁴ Ντάμπλιας 2002, 179-182. Καραγιάννη 2022, 9-16, όπου καταγραφή των μετοχίων στην Πορταριά.

του κώδ. 237 της Βιβλιοθήκης του Τουρίνου, που κήκε σε πυρκαγιά το 1904, αλλά ευτυχώς εκδόθηκε από τους Friedrich Miklosich και Joseph Müller στη Βιέννη το 1871. Σύμφωνα με τα γνωστά σαράντα δύο έγγραφα των ετών 1246–1276 (χρυσόβουλλα, σιγίλλια, επιστολές και συμβόλαια) του *Διπλωματαρίου*, τα δύο μοναστήρια διέθεταν σημαντική ακίνητη περιουσία, καθώς και μετόχια¹⁵.

Το ζεύγος του Νικολάου και της Άννας ασπάστηκε τον μοναχισμό κατά το Νοέμβριο ή το Δεκέμβριο του 1274, ενώ ο γιος τους, Ιωάννης Μαλιασπνός Παλαιολόγος, ανέλαβε ως έφορος και κληρονόμος των ιδρυμάτων. Τα αρχικά μοναστήρια δεν διασώζονται σήμερα. Η παράδοση, όμως, και η μαρτυρία της ανακύκλωσης οικοδομικού υλικού και γλυπτών στα σημερινά εκκλησιαστικά κτίσματα επιβεβαιώνουν τη θέση των μονών, καθώς στα ερείπιά τους ανεγέρθηκαν ο σημερινός ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα και ο ναός του Προδρόμου στην Πορταριά. Οι ναοί αυτοί διατηρούν ενσωματωμένα στην τοικοποιία τους γωνιόλιθους, γλυπτά και άλλα μέλη των βυζαντινών μοναστηριών, συνδέοντας με σαφήνεια το βυζαντινό παρελθόν με τη μεταβυζαντινή συνέχεια του οικιστικού και θρησκευτικού τοπίου της περιοχής.

Η έως σήμερα έρευνα για τα γλυπτά της Πορταριάς

Η μελέτη των βυζαντινών μαρμάρινων γλυπτών που βρίσκονται εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση στους ναούς της Πορταριάς – και συγκεκριμένα στους ναούς του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου – έχει έως σήμερα προσελκύσει περιορισμένο επιστημονικό ενδιαφέρον. Εξαίρεση αποτελούν ορισμένα επιλεγμένα γλυπτά, τα οποία έχουν αποτελέσει αντικείμενο μεμονωμένων μελετών ή έχουν εξεταστεί στο πλαίσιο ευρύτερων θεματικών.

Ο Ιωάννης Βαραλής¹⁶ ανέλυσε το μαρμάρινο θωράκιο με το γρύπα που έχει εντοιχιστεί στην ανατολική ασίδα του ναού του Αγίου Νικολάου, επιχειρώντας τη χρονολόγηση και ένταξή του στο πλαίσιο της καλλιτεχνικής παραγωγής του Δεσποτάτου της Ηπείρου κατά τον 13^ο αιώνα, όταν η Θεσσαλία τελούσε υπό την πολιτιστική του επίδραση. Τα υπόλοιπα εντοιχισμένα γλυπτά του ναού μελετήθηκαν συστηματικά από τον Πασχάλη Ανδρούδη¹⁷, που επιχείρησε μια γενική επισκόπηση και τυπολογική κατάταξη των σωζόμενων μελών, προσεγγίζοντας την εικονογραφία και την τεχνοτροπία τους με βάση συγκριτικό υλικό από άλλα μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας. Και οι δύο μελετητές δεν έμειναν στο επίπεδο της ταύτισης ή της απλής καταγραφής, αλλά έθεσαν ζητήματα τεχνοτροπικής εξέλιξης, τοπικής παραγωγής ή μίμησης παλαιότερων προτύπων.

Οι παλαιές μελέτες του Νικολάου Γιαννοπούλου¹⁸ και της Παναγιώτας Ασημακοπούλου-Ατζακά¹⁹ υπήρξαν περισσότερο τοπογραφικής και ιστορικής φύσεως, επικεντρωμένες στη διερεύνηση της σχέσης των ναών της Πορταριάς με τη μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Νέα Πέτρα, χωρίς την καθ' έκαστα εξέταση της προέλευσης των γλυπτών. Στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, σημαντικό μέρος των γλυπτών συνδέεται με τη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασπνής, όπως έχει προτείνει και αναπαραστήσει γραφικά ο Θεοχάρης Παζαράς²⁰, που ανέδειξε την ανάγκη αποκατάστασης του ταφικού μνημείου μέσω της συσχέτισης διάσπαρτων πλακών από ναούς της Πορταριάς και το ναό της Επισκοπής του Άνω

¹⁵ Miklosich, Müller 1871, 330–430. Γιαννόπουλος 1924β, 223–230.

¹⁶ Βαραλής 2005, 251–262.

¹⁷ Ανδρούδης 2020, 589–602.

¹⁸ Γιαννόπουλος 1905, 210–203.

¹⁹ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 168 και εικ. 87.

²⁰ Παζαράς 1983, 353–363 και 1988, 88–41, πίν. 30, 31, 32, 34.

Βόλου. Η απόπειρά του περιελάμβανε και την υπόθεση για την ύπαρξη μιας δεύτερης καθ' όλα όμοιας σαρκοφάγου, γεγονός που υποδεικνύει καλλιτεχνική δραστηριότητα με αναφορές σε πρότυπα υψηλού κύρους.

Τέλος, τα γλυπτά του μαρμαρίνου τέμπλου που βρίσκονται ενσωματωμένα στις όψεις του ναού του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου μελετήθηκαν από τη Μαρία Κοντογιαννοπούλου στο πλαίσιο της διδακτορικής της διατριβής²¹. Η έρευνά της εντάσσει τα γλυπτά σε ένα ευρύτερο τυπολογικό και τεχνοτροπικό πλαίσιο, χωρίς ωστόσο να επεκτείνεται στην πλήρη αρχαιολογική και ιστορική τεκμηρίωση όλων των εντοιχισμένων ανάγλυφων των ναών της Πορταριάς, πράγμα που ξέφευγε από τα όρια της μελέτης της.

Πέρα από τις παραπάνω σημαντικές επιμέρους συμβολές, η μελέτη των γλυπτών της Πορταριάς παραμένει αποσπασματική και περιορίζεται κατά κύριο λόγο στην ταύτιση συγκεκριμένων έργων ή στη χρονολόγηση βάσει παράλληλων αναγλύφων. Ζητήματα όπως οι εικονογραφικές ιδιομορφίες, η τεχνική της γλυπτικής, η καλλιτεχνική προέλευση και η ενσωμάτωσή τους στη μνημειακή αρχιτεκτονική δεν έχουν έως σήμερα μελετηθεί συστηματικά. Η παρούσα διπλωματική εργασία επιδιώκει να καλύψει αυτό το ερευνητικό κενό, εστιάζοντας σε μια αναλυτική μελέτη των μαρμαρίνων γλυπτών της Πορταριάς. Στόχος είναι η συστηματική τεκμηρίωση, η τυπολογική κατάταξη και η χρονολόγηση των εν λόγω γλυπτών, με βάση την εικονογραφική και τεχνοτροπική τους ανάλυση. Μέσα από τη μελέτη επιχειρείται η απάντηση σε ερωτήματα που αφορούν στην προέλευση, τη χρήση και την καλλιτεχνική ταυτότητα των γλυπτών και την προέλευση του/των εργαστηρίου/ων που φιλοτέχνησε/σαν τα συγκεκριμένα γλυπτά, αλλά και στη μεταφορά και την ενσωμάτωση των γλυπτών στους μεταβυζαντινούς ναούς της Πορταριάς.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια: Στο πρώτο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν αναλυτικά τα γλυπτά, με έμφαση στη μορφή, τη θέση και την πιθανή αρχική τους χρήση. Το δεύτερο κεφάλαιο θα επικεντρωθεί στην εικονογραφική τους ανάλυση, μέσω της θεματικής μελέτης των σταυρών, του φυτικού και ζωικού διακόσμου, των γεωμετρικών σχημάτων και των αρχιτεκτονικών κοσμημάτων. Στο τρίτο κεφάλαιο θα εξεταστούν οι τεχνικές εκτέλεσης του διακόσμου, όπως είναι το χαμηλό ανάγλυφο, η τεχνική της πρισματικής γλυφής, το επιπεδόγλυφο και το διπλεπίπεδο ανάγλυφο. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο θα δοθεί έμφαση στη χρονολόγηση των γλυπτών, ώστε να συναχθούν τα συμπεράσματα της έρευνας.

²¹ Κοντογιαννοπούλου 2014.

Κεφάλαιο 1^ο

Παρουσίαση των γλυπτών

Στον κατάλογο της παρούσας μελέτης περιλαμβάνονται γλυπτά που είναι ενσωματωμένα στην τοικοποιία των ναών του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, οι οποίοι βρίσκονται στην Πορταριά του Πηλίου.

Η παρουσίαση του υλικού θα πραγματοποιηθεί κατά είδος, με παράλληλη ανάλυση της πιθανής λειτουργίας και χρήσης τους για κάθε ναό ξεχωριστά. Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση βασίζεται κυρίως στη χρήση του υλικού, στις διαστάσεις και στην επιλογή των θεμάτων της διακόσμησης. Ωστόσο, για ορισμένα εξ αυτών, η κατανόηση της αρχικής τους χρήσης καθίσταται δυσχερής, καθώς η σημερινή τους θέση δεν επιτρέπει την ακριβή μελέτη τους. Κατά συνέπεια, η μελέτη του υλικού αποσκοπεί στην πληρέστερη κατανόηση της αρχικής χρήσης και λειτουργίας των γλυπτών συμβάλλοντας στη συνολική ερμηνεία του αρχαιολογικού τους πλαισίου.

Ι. Τα γλυπτά του ναού του Αγίου Νικολάου

Ο ναός του Αγίου Νικολάου, η σημερινή μητρόπολη της Πορταριάς, είναι τρίκλιτη βασιλική που χρονολογείται με επιγραφή το 1855-1856²². Ωστόσο, η σημερινή της μορφή προέκυψε από τη μερική ανακατασκευή ή αναστήλωση που έλαβε ο ναός μετά τους σεισμούς του 1954-1955 που έπληξαν το Βόλο και την περιοχή του²³. Στις εξωτερικές όψεις των τοίχων του ναού έχουν καταγραφεί συνολικά δέκα έξι μέλη (αρ. **1-16**) και άλλο ένα έχει εντοιχιστεί στη βόρεια όψη της αριστερής παραστάδας της νότιας εισόδου του περιβόλου (αρ. **17**). Από τα μαρμάρινα γλυπτά που έχουν ενταχθεί στην τοικοποιία του ναού, εννέα βρίσκονται στην ανατολική πλευρά, τέσσερα στη βόρεια πλευρά, στις γωνίες με τον ανατολικό ή το δυτικό τοίχο, και τρία στη νότια.

Γωνιακές λιθοπλίνθοι

Εντός της τοικοποιίας του ναού εντοπίζονται πέντε γωνιόλιθοι (αρ. **4, 8-9** και **12-13**), που διακρίνονται ως προς τη θέση και τη διακόσμησή τους. Συγκεκριμένα, οι λιθοπλίνθοι αρ. **4** και **8** είναι ενσωματωμένες στον τοίχο με ορατή μόνο τη μια τους πλευρά, ενώ οι υπόλοιπες (αρ. **9** και **12-13**) έχουν εντοιχιστεί στη βορειοανατολική και τη βορειοδυτική γωνία του ναού και φέρουν διακόσμηση σε δύο συνεχόμενες πλευρές/επιφάνειές τους. Η θέση των μαρμάρινων αυτών λιθοπλίνθων στις γωνίες φαίνεται ότι έχει προκύψει από την αναστήλωση-ανακατασκευή της ανώτερης τοικοποιίας, διότι μοιάζει πιο εύλογο να προέρχονται από κατώτερα μέρη των τοίχων του αρχικού ναού, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Ωστόσο, και αυτή ακόμη η θέση τους δηλώνει τη στατική τους λειτουργία, επειδή έχουν τοποθετηθεί σε σημεία

²² Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου 2002, 103, εικ. 10, 24, 37. Βαραλής 2005, 251. Κολέτσιου 2023, τόμ. Α', 157-161, τόμ. Β', 257-260 αρ. 375-379.

²³ Βλ. Κολέτσιου 2023, τόμ. Α', 160 και σημ. 537.

τέτοια που σκοπό έχουν την ενίσχυση της συνοχής και της σταθερότητας των τοίχων. Επιπλέον, η επιμελημένη λάξευσή τους, σε συνδυασμό με το ορθογώνιο σχήμα και τις σχετικά μεγάλες διαστάσεις τους, ενισχύει την άποψη ότι πιθανότατα καταλαμβάνουν θέσεις αντίστοιχες με την αρχική τους. Η διακόσμηση των επιφανειών τους, που περιλαμβάνει γεωμετρικά και φυτικά θέματα, επιβεβαιώνει όχι μόνο το διακοσμητικό, αλλά και το δομικό τους ρόλο στον αρχικό βυζαντινό ναό, καταδεικνύοντας και τη φροντίδα της ένταξής τους στον μεταβυζαντινό. Γωνιόλιθοι με όμοιο διάκοσμο έχουν εντοπιστεί και στο ναό της Επισκοπής Άνω Βόλου²⁴, γεγονός που δείχνει ότι μέλη όπως αυτά είχαν κάποια διάδοση στην περιοχή.

Η αρχική χρήση των γωνιόλιθων δεν είναι εύκολο να διακριβωθεί. Ο Ανδρούδης έχει πιθανολογήσει ότι πρόκειται για πλαίσια περιθωρωμάτων ή για επίκρανα (υφαψίδια) παραστάδων²⁵. Θα ήταν δυνατό αρχικά να ήταν και απλές λιθόπλινθοι, τοποθετημένες σε γωνίες ναών, με μόνη διαφορά ότι στην προκειμένη περίπτωση διεθέτουν ανάγλυφο διάκοσμο.

Κοσμήτες - επιστύλια

Από τους κοσμήτες που περιλαμβάνονται στον κατάλογο, ο αρ. **3** που έχει εντοιχιστεί στην κεντρική αψίδα του ιερού ενδέχεται να αποτελεί πλαίσιο θύρας ή τμήμα γωνιολίθου. Δυστυχώς είναι θραυσμένο από όλες τις πλευρές και η κατώτερη ταινία του δεν διακρίνεται αν είναι επίπεδη ή κοίλη.

Ορισμένα τμήματα αποτελούν μάλλον τμήματα του ίδιου κοσμήτη. Πράγματι, τα μέλη αρ. **10** και **14-16** είναι από το ίδιο υλικό, λευκό κρυσταλλικό μάρμαρο, έχουν τις ίδιες διαστάσεις, και φέρουν την ίδια διακόσμηση με το ίδιο πυκνό ύφος και τεχνική. Το τμήμα αρ. **10** είναι εντοιχισμένο ψηλά στο βόρειο τοίχο του ναού, ενώ τα υπόλοιπα τρία αρ. **14-16** βρίσκονται στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου. Όλα τα τμήματα κοσμούνται με τα ίδια καρδιάσχημα διάχωρα με την γωνία προς τα άνω, τα οποία περικλείουν επτάφυλλα ανθέμια, και στην αρχική τους τοποθέτηση θα ανήκαν σε μέλος οριζόντιας διεύθυνσης με ατέρμονο θέμα. Ο εν λόγω κοσμήτης παρουσιάζει αναντίρρητες ομοιότητες με πεσσίσκο τέμπλου που είναι εντοιχισμένος στη δεξαμενή στα νότια του ναού της Επισκοπής Άνω Βόλου²⁶, γεγονός που υποδηλώνει κοινή προέλευση ή εργαστηριακή συγγένεια.

Θωράκια

Στον ανατολικό τοίχο του ναού έχουν ενσωματωθεί στην τοικοποιία, σε δεύτερη χρήση, τέσσερα θωράκια (αρ. **2** και **5-7**), που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά ως προς το σχήμα, τις διαστάσεις, τη θεματολογία και την τεχνική τους. Από αυτά τετράγωνα είναι τα θωράκια αρ. **2** και **6**, και ορθογώνια, με πλατιά πλαίσια άνω ή και κάτω, τα αρ. **5** και **7**.

Δύο θωράκια είναι από το ίδιο λευκό μάρμαρο και με ίδιες διαστάσεις, και φέρουν διάκοσμο με φτερωτά ζώα, γρύπα το ένα και αετό ή παγόνη το άλλο, που δέχεται επίθεση φιδιών (αρ. **5** και **7**). Επιπλέον, ξεχωρίζουν για την ιδιαίτερη καλλιτεχνική τους αξία, που οφείλεται στη χρήση ποικίλων εργαλείων για την επεξεργασία των περιγραμμάτων και της διακόσμησης²⁷. Το θωράκιο αρ. **5**, διαστάσεων 100 × 78 εκ., παρουσιάζει γρύπα που προβάλλεται σε κατάκοσμο κάμπο με «το Δέντρο της Ζωής» και ανθέμια, ενώ περικλείεται από ελικοειδή φυλλοφόρο βλαστό²⁸. Παρομοίως, το

²⁴ Βλ. Ανδρούδης 2007, 92-93, εικ. 11-12 και 2010, 308-309, εικ. 1, 13α-β, 15.

²⁵ Ανδρούδης 2007, 93, σημ. 45-46 και 2020, 309, σημ. 39-40.

²⁶ Ανδρούδης, Βαραλής, Νάνου (υπό δημοσίευση), 188.

²⁷ Ανδρούδης 2015, 591.

²⁸ Βαραλής 2016, 513.

θωράκιο αρ. **7**, ίδιων διαστάσεων, εικονίζει παγόνη που φέρει ορισμένα χαρακτηριστικά αετού. Το ίδιο υλικό, οι ίδιες διαστάσεις και η όμοια θεματολογία υποδεικνύουν ότι τα συγκεκριμένα γλυπτά πιθανότατα συνανήκαν αρχικά στο ίδιο σύνολο, ίσως σε τέμπλο²⁹.

Επίσης, τα θωράκια με αρ. **2** και **6**, λόγω των διαστάσεών τους, του θεματολογίου και του ίδιου υλικού (λευκό μάρμαρο), πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν ως θωράκια τέμπλου. Το αρ. **2** φέρει πλαίσιο με τετρασιδή ταινία που ανακομβώνεται στα μέσα των πλευρών με μεγάλο ρόμβο που περικλείει κύκλο με ρόδακα στο κέντρο, ενώ μικρότεροι κύκλοι γεμίζουν τα τριγωνικά κενά στις γωνίες. Το θωράκιο αρ. **6** φέρει στο πλαίσιο τριμερή ταινία που ανακομβώνεται στα μέσα των πλευρών με κεντρικό κύκλο που περικλείει μετάλλιο με ρόδακα, ενώ τα τριγωνικά κενά στις γωνίες γεμίζουν με μικρά μετάλλια με ρόδακες. Δύο θωράκια όμοια με το αρ. **2** έχουν εντοιχιστεί στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα³⁰, και επομένως, μαζί με το θωράκιο του Αγίου Νικολάου συνανήκαν στο ίδιο γλυπτικό σύνολο.

Επιπλέον, το θωράκιο αρ. **17** δεν διασώζεται ακέραιο, καθώς έχει διατηρηθεί μόνο το κάτω αριστερό τμήμα του. Το θέμα του, όμως, είναι αναγνωρίσιμο και συνδέεται με το θέμα των πέντε άρτων, που συναντάται συχνά σε θωράκια τέμπλων. Το υλικό του ωστόσο, φαιό μάρμαρο, διαφέρει από των υπόλοιπων θωρακίων που είναι εντοιχισμένα στο ναό.

Πεσσίσκος τέμπλου

Το μέλος με αρ. **11** διακρίνεται για το επίμηκες σχήμα και την ψαθωτή του διακόσμηση.. Το κύριο χαρακτηριστικό που επιτρέπει την ταύτισή του με πεσσίσκο τέμπλου είναι το σχήμα του, καθώς το μήκος του υποδηλώνει την αναντίρρητη ένταξή του σε μαρμαρίνη λειτουργική κατασκευή, όπως το τέμπλο³¹. Το συγκεκριμένο μέλος παρουσιάζει ομοιότητες με επιστύλιο από την οικία Χατζηνικολάου στη Χαλκίδα³², καθώς και στα δύο απαντά πλοχμός σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο.

Πλάκα σαρκοφάγου

Στον ανατολικό τοίχο του ναού του Αγίου Νικολάου στην Πορταριά υπάρχει τμήμα πλάκας σαρκοφάγου (αρ. **1**), που ανήκε αρχικά στο είδος των σαρκοφάγων με άκρες που εφάπτονταν σε παρειές αρκοσολίου³³, έναν τύπο ταφικού μνημείου που απαντά συχνά στη βυζαντινή εποχή³⁴. Κύριο διακοσμητικό θέμα της πλάκας είναι οι σταυροί κάτω από τόξα που στηρίζονται σε κίονες, θέμα που συναντάται ευρέως στη διακόσμηση ταφικών μνημείων³⁵.

²⁹ Ο Βαραλής (2005, 261-262) πιθανολόγησε ότι το θωράκιο αρ. **5** θα μπορούσε να ανήκει στο αρχικό τέμπλο της Πορταρέας ή του Αγίου Νικολάου του Παλιρροπάτου.

³⁰ Κοντογιαννοπούλου 2000, 37, πίν. 74-75, 94.

³¹ Στη νότια Ελλάδα οι πεσσίσκοι συνήθως κοσμούνται με αλυσιδωτούς πλοχμούς. Βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 141 αρ. 188. Τσεκές 2016, τόμ. Β', 58-62 αρ. 71-78, 91 αρ. 115, 92 αρ. 118, 101 αρ. 129 κ.ά. Ψαθωτό πλέγμα από τρισιδή ταινία βρίσκουμε σε πλεκτούς σταυρούς και σε τόξα. Πρβλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 128-132 αρ. 175-178.

³² Γιαννόπουλος 1924, 101, εικ. 12.

³³ Παζαράς 1988, 71.

³⁴ Για άλλα τέτοια ταφικά μνημεία στη Θεσσαλία, βλ. τις πλάκες που έχουν βρεθεί στη Δέσιανη και την Ολυμπιώτισσα Ελασσόνας. Παζαράς 1988, 37-38 αρ. 40-43.

³⁵ Βλ. Παζαράς 1988, 112-113.

II. Τα γλυπτά του ναού του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (της Νέας Πέτρας)

Ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας είναι μια μονόχωρη βασιλική που ιδρύθηκε, σύμφωνα με έμμετρη επιγραφή σε ομηρική γλώσσα, από τον Παΐσιο Κατσίκιο στις 7 Απριλίου του 1876³⁶. Παρόλο που δεν έχουν γίνει ανασκαφές εντός ή εκτός του ναού, εικάζεται ότι ο ναός έχει ιδρυθεί στα ερείπια του καθολικού της μονής της Νέας Πέτρας³⁷. Στο σημερινό ναό έχουν καταγραφεί συνολικά τριάντα τρία (33) μέλη. Από αυτά τα δέκα (αρ. **18-27**) είναι εντοιχισμένα στην ανατολική πλευρά, στις αψίδες και στον ανατολικό τοίχο, τέσσερα (αρ. **28-31**) στη βόρεια, τρία (αρ. **32-34**) στη δυτική, έξι (αρ. **35-40**) στη νότια και άλλα δυο (αρ. **41-42**) στο δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου που προσκολλάται στην νοτιοανατολική γωνία του ναού. Επιπλέον, τρία μέλη (αρ. **43-45**) βρίσκονται στο εσωτερικό του ναού και του παρεκκλησίου, ενώ τα υπόλοιπα πέντε (αρ. **46-50**) έχουν ενσωματωθεί στην κρήνη και σε αναλημματικούς τοίχους στα νότια του ναού. Η κατανομή αυτή δείχνει ότι τα μέλη στην πλειονότητά τους είχαν δευτερογενή χρήση, συμβάλλοντας στη διακόσμηση των όψεων των τοίχων του ναού και των ξερολιθιών της αυλής.

Γωνιακές λιθόπλινθοι

Στον κατάλογο έχει καταγραφεί ικανός αριθμός εγγώνιων λιθοπλίνθων (αρ. **18-19, 23α-β, 27-28, 30, 36-37**), που βρίσκονται σε διαφορετικά σημεία της τοικοποιίας του ναού. Ιδιαίτερη συγκέντρωση γωνιόλιθων παρατηρείται στην ανατολική πλευρά (αρ. **19, 23, 27**), στη βόρεια (αρ. **28, 30**) και στη δυτική (αρ. **36-37**).

Οι περισσότερες από τις λιθοπλίνθους αυτές (αρ. **19, 28, 36-37**) φαίνεται να διατηρούν την αρχική τους λειτουργία, καθώς βρίσκονται τοποθετημένες σε γωνίες του σημερινού μεταβυζαντινού ναού και φέρουν διακόσμηση σε δύο συνεχόμενες επιφάνειές τους. Τα μέλη με αρ. **23α-β** φαίνεται ότι έχουν επαναχρησιμοποιηθεί πρόχειρα, καθώς είναι ελλιπή και θραυσμένα. Η λιθόπλινθος αρ. **30** έχει τοποθετηθεί ως σταθμός παραθύρου, αλλά ο διάκοσμος περιορίζεται στη στενή πλευρά και όχι στην εξωτερική που φέρει μόνο κατεργασία από χοντρό βελόνι· φαίνεται ότι αρχικά θα ήταν τοποθετημένη κατά την οριζόντιο σε τοικοποιία και όχι κατά την κατακόρυφο, όπως είναι σήμερα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι γωνιόλιθοι αρ. **36** και **37**, επειδή βρίσκονται ακριβώς κάτω από τον κοσμήτη αρ. **35** και, σε συνδυασμό με αυτόν, αποτελούν μέλη που πιθανώς έχουν μείνει στην αρχική τους θέση ή έχουν τοποθετηθεί με τέτοιο τρόπο σαν να αναπαράγουν την αρχική τους θέση. Η υπόθεση ότι η τοικοποιία της συγκεκριμένης νοτιοδυτικής γωνίας του ναού έως και το επίπεδο του κοσμήτη ανήκει σε παλαιότερο ναό μοιάζει εύλογη, διότι και η τοικοποιία κάτω και γύρω από τις λιθοπλίνθους αρ. **36** και **37**, όσο αφήνουν τα στρώματα του ασβέστη να φανεί, είναι με εγγώνιους λίθους που δεν σχετίζονται με τους λίθους των ενισχυμένων γωνιών από το επίπεδο του κοσμήτη και άνω ή με τους λίθους των υπόλοιπων κατώτερων τμημάτων του δυτικού και του νότιου τοίχου του ναού (**Εικ. Α**). Αν έτσι έχει το πράγμα, τότε η νοτιοδυτική γωνία του ναού είναι ό,τι έχει ως σήμερα μείνει από το αρχικό καθολικό της μονής της Νέας Πέτρας³⁸ και τα συγκεκριμένα γλυπτά

³⁶ Η επιγραφή, όσο γνωρίζω, είναι αδημοσίευτη. Για μνεία της, βλ. Γιαννόπουλος 1925, 236.

³⁷ Για τη μονή του Προδρόμου της Νέας Πέτρας, βλ. Γιαννόπουλος 1924β, 223-233 και 1925, 235-236 και Παπαθανασίου 2002, 43-54, όπου υπάρχουν αρκετές ανακρίβειες. Αν και ορισμένα κτίρια της μεταβυζαντινής γυναικείας μονής ήταν μεγάλα και σώζονταν σε ύψος δύο ορόφων (Γιαννόπουλος 1925, εικ. 9, όπου εικονίζονται τα κτίρια της δυτικής πτέρυγας), όλα κατεδαφίστηκαν στο διάστημα 1951-1956 για τη δημιουργία παιδικής κατασκήνωσης, εκτός από την εκκλησία, που επισκευάστηκε.

³⁸ Μια τέτοια παρατήρηση δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Ο Πασχάλης Ανδρούδης και η Μαρία Νάνου σε ανακοίνωσή τους με τίτλο «*Το οικοδομικό συγκρότημα του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και το Επισκοπείο Δημητριάδος στη Μακρινίτσα του Πηλίου*» στο ΑΕΘΣΕ 2 (2006) έχουν υποστηρίξει ότι λείψανα του καθολικού της μονής της Οξείας Επίσκεψης στη Μακρινίτσα έχουν ενσωματωθεί στη

ενδέχεται να διατηρούν τη δομική και αισθητική τους λειτουργία στο προγενέστερο κτίσμα, που ενσωματώθηκαν αυτούσια στο νεότερο.

Εικ. Α. Πορταριά, ναός Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας, άποψη της ΝΔ γωνία του ναού (πηγή: αρχείο Ι.Δ. Βαραλή)

Κοσμήτες

Στο ναό έχουν καταγραφεί τέσσερα τμήματα κοσμητών.

Εντοιχισμένα σε διαφορετικές θέσεις δύο μαρμάρινα μέλη με όμοιο διάκοσμο στην ορατή λοξότμητη ή κυρτή πλευρά τους, αρ. **29** και **31**, προέρχονται από γείσα ή κοσμήτες. Το τμήμα αρ. **29** έχει ενσωματωθεί στο μεταβυζαντινό κοσμήτη του βόρειου τοίχου, ενώ το μέλος αρ. **31** βρίσκεται ψηλότερα, στον ίδιο βόρειο τοίχο. Παρότι τα εν λόγω γλυπτά παρουσιάζουν εκτεταμένες φθορές, διακρίνονται στα εναπομείναντα τμήματά τους άνω λεπτό ραβδίο καμπύλης ίσως τομής και κάτω από αυτό διάκοσμος από όρθια ανθέμια σε σειρά. Συνεπώς, εύλογα υποθέτουμε ότι τα δύο αυτά μέλη είχαν την ίδια χρήση και πιθανώς προέρχονται από το ίδιο σύνολο. Ανάλογα ανθέμια σε

νοτιοανατολική γωνία του μεταβυζαντινού ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου. Πρβλ. Ανδρούδης 2010, 307-308.

σειρά απαντούν σε γείσα εντοιχισμένα στην Κοίμηση της Μακρινίτσας³⁹, όπου είναι πεντάφυλλα και περικλείονται από καρδιόσχημα διάχωρα.

Ο κοσμήτης αρ. **35** έχει εντοιχιστεί στη νοτιοδυτική γωνία και διαθέτει δύο συνεχόμενες ορατές διακοσμημένες όψεις. Η θέση του εντός της τοικοποιίας υποδηλώνει ότι πιθανώς διατηρείται εκεί *in situ* από την αρχική του τοποθέτηση, όπως δείχνουν οι γωνιόλιθοι αρ. **36** και **37** και οι λιθόπλινθοι κάτω και γύρω από αυτούς. Ο τοίχος πάνω από τον κοσμήτη έχει διαφοροποιημένη τοικοποιία, με λίθους σχεδόν τετράγωνους τοποθετημένους στηληδόν σαν ενδομημένη παραστάδα που τονίζει τη γωνία και εξέχει κατά τι από την επιφάνεια του τοίχου, γεγονός που δηλώνει μεταγενέστερη επισκευή ή ανακατασκευή του ανώτερου τμήματος της τοικοποιίας. Οι κατώτεροι ορθογωνισμένοι λίθοι, ωστόσο, όσο μπορεί να διακριθεί, θυμίζουν τοικοποιία βυζαντινών χρόνων. Όμοια τετράφυλλα ανθέμια απαντούν σε κιονόκρανα κιονίσκων παραθύρων εντοιχισμένα στην Κοίμηση της Μακρινίτσας⁴⁰, μέσα σε δισχιδείς κύκλους όμως και όχι σε καρδιόσχημα, όπως εδώ.

Σε αναλημματικό τοίχο του προαύλιου χώρου έχει εντοιχιστεί το θραύσμα κοσμήτη αρ. **50**. Ο διάκοσμός του φαίνεται ότι θα ήταν ίδιος με το διάκοσμο του κοσμήτη αρ. **35** με μια διαφορά: τα συνεχόμενα καρδιόσχημα περιέκλειαν τετράφυλλα ανθέμια, αλλά ανάμεσα στα φυλλάρια της κορυφής και κάτω από τα κατώτερα φυλλάρια το βάθος δεν έχει αφαιρεθεί· αντίθετα, έχει λαξευθεί έτσι, ώστε να αποδίδει έξεργο ρομβοειδές άνω και μικρά κομβία κάτω.

Υφαψίδιο

Το μέλος με αρ. **22** είναι κυρτής τομής και φέρει δύο ανθέμια σε σειρά σε χαμηλό ανάγλυφο. Η μορφολογία και η διακόσμησή του δηλώνουν ότι πρόκειται για υφαψίδιο. Παρόμοιος είναι ο διάκοσμος γείσων από την Κοίμηση της Μακρινίτσας⁴¹, αλλά εκεί το κεντρικό φύλλο δεν γεμίζει στην κορυφή με ρομβοειδές· ρομβοειδές γεμίζει το φυλλάριο μεταξύ των καρδιόσχημων που περικλείουν τα ανθέμια⁴².

Πλαίσια θυρών

Τέσσερα μέλη ανήκουν σε πλαίσια θυρών, αρ. **32**, **39-40** και **49**. Τα μέλη αρ. **39** και **40** είναι εντοιχισμένα στο κατώτερο τμήμα των σταθμών της νότιας –κύριας– εισόδου του ναού, έχοντας περίπου ίδιες διαστάσεις και διάκοσμο στην ορατή επιφάνειά τους, κατά το πάχος τους. Παρά την κάλυψη του μέλους αρ. **40** με επάλληλα στρώματα ασβέστη, εκτιμάται ότι είναι κατασκευασμένο από το ίδιο υλικό με το αρ. **39**. Επιπλέον, το μέλος αρ. **32** έχει τοποθετηθεί ως ανώφλι στο παράθυρο που βρίσκεται στα αριστερά της δυτικής εισόδου του ναού. Η ορατή πρόσθια επιφάνειά του φέρει επιπεδόγλυφο διάκοσμο με θέμα πεντάφυλλα ανθέμια εντός καρδιόσχημων σε σειρά, που έχουν λαξευθεί με κατεύθυνση προς τα αριστερά, γεγονός που δηλώνει την αρχική χρήση και τοποθέτηση του μέλους ως κατακόρυφου σταθμού θύρας, ώστε η κατεύθυνση των ανθεμίων αρχικά να ήταν καθ' ύψος προς τα άνω. Τέλος, το ορθογώνιο μέλος αρ. **49**, που είναι ενσωματωμένο σε αναλημματικό τοίχο του προαύλιου χώρου, ενδέχεται με επιφύλαξη να ήταν αρχικά ανώφλι θυρώματος. Τα μέλη με αρ. **39-40** και **49** παρουσιάζουν ανάγλυφο διάκοσμο με πλαίσια από δισχιδείς ταινίες που ανακομβώνονται με ορθογώνια ή ρομβοειδή διάχωρα, τα οποία περιέχουν μέταλλα με ρόδακες, θέμα που απαντά συχνά κατά κύριο λόγο σε θωράκια

³⁹ Κοντογιαννοπούλου 2000, 16-17 αρ. 11-13, πίν. 11-13.

⁴⁰ Κοντογιαννοπούλου 2000, 18-19 αρ. 19-21, πίν. 19-21, 94.

⁴¹ Κοντογιαννοπούλου 2000, 16-17 αρ. 13, πίν. 13.

⁴² Πρβλ. και τμήμα γείσου από τη μονή του Στοιμίου. Συθιακάκη-Κριτσιμάλη 2010, 136-137, εικ. 22.

τουλάχιστον από τον 10^ο αιώνα και εξής⁴³. Ο επιπεδόγλυφος διάκοσμος του μέλους αρ. **32** παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με εκείνον ενός κοσμήτη από την Κοίμηση της Μακρινίτσας⁴⁴, καθώς και με επιστύλιο τέμπλου από το Στόμιο⁴⁵, στο οποίο όμως τα ανθέμια έχουν έξι φύλλα και είναι εναλλάξ ορθά και αντεστραμμένα.

Διαχωριστικά στοιχεία

Αμφικιονίσκος παραθύρου

Μοναδικό τμήμα αμφικιονίσκου παραθύρου είναι ο αρ. **42**, που έχει ενσωματωθεί στη δυτική πλευρά του παρεκκλησίου. Χωρίς αμφιβολία ο εμφανής σήμερα κιονίσκος ανήκε σε αμφικιονίσκο διαχωριστικού παραθύρου, καθώς συνεχεται με συμπαγές ορθογώνιο τμήμα, σήμερα εντοιχισμένο μέσα στην τοικοποιία του παρεκκλησίου. Η δέσμη βεργίων καμπύλης τομής, η οποία δένεται στο μέσο σε κόμβο, το γνωστό «άμμα του Ηρακλέους»⁴⁶, έχει τυπολογικές και μορφολογικές ομοιότητες με αμφικιονίσκο που χρησιμεύει ως ανώφλι στη βόρεια είσοδο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου⁴⁷ και με άλλους έξι αμφικιονίσκους που έχουν ενσωματωθεί στα νεότερα παράθυρα των αψίδων του καθολικού της μονής του Αγίου Λαυρεντίου⁴⁸, γεγονός που φανερώνει κοινές κατασκευαστικές αρχές και πιθανή προέλευση από κοινό εργαστήριο. Ωστόσο, ο κιονίσκος εδώ φέρει μόνον έναν κόμβο, όπως οι αμφικιονίσκοι στα παράθυρα της πρόθεσης και του διακονικού του καθολικού του Αγίου Λαυρεντίου, που είναι κάπως ψηλότεροι· ο κιονίσκος της Επισκοπής και εκείνοι στο παράθυρο της κεντρικής αψίδας του καθολικού του Αγίου Λαυρεντίου φέρουν δύο καθ' ύψος κόμβους. Θα ήταν δυνατόν και ο κιονίσκος του Αγίου Ιωάννου να έφερε αρχικά δύο «άμματα» του Ηρακλέους και να κόπηκε ή να θραύστηκε, να προσαρμόστηκε και να εντοιχίστηκε με μόνον έναν κόμβο. Αυτό θα είναι δυνατό να διακριβωθεί μόνον εφόσον καθαριστεί από τα στρώματα ασβέστη που τον καλύπτουν. Προς το παρόν, ωστόσο, δεν διακρίνονται σπασίματα ή συγκόλληση τμημάτων στα βεργία.

Επίθημα αμφικιονίσκου

Το μέλος αρ. **26** ήταν αρχικά ενσωματωμένο στον ανατολικό τοίχο του ναού, όμως πρόσφατη επιτόπια έρευνα έδειξε την απώλειά του, καθώς στη θέση του εντοιχισμένου επιθήματος διακρίνεται πλέον ορθογώνια οπή. Από παλαιότερη φωτογραφική τεκμηρίωση και καταγραφή προκύπτει ότι το γλυπτό είχε υποστεί ορισμένες φθορές, ιδίως στις άνω γωνίες και στο περίγραμμα, διατηρούσε όμως μορφολογικά χαρακτηριστικά που επιτρέπουν την ταύτισή του με επίθημα αμφικιονίσκου. Ανάλογο κολουροπυραμιδοειδές επίθημα αμφικιονίσκου, με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο με παγόνια και αναβρυτήριο της «Πηγής της Ζωής», όχι αετούς, σώζεται εντοιχισμένο στην Κοίμηση της Μακρινίτσας⁴⁹.

⁴³ Πρβλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 108 αρ. 149, όπου οι ταινίες είναι τρισχιδεΐς.

⁴⁴ Κοντογιαννοπούλου 2000, 25 αρ. 39, πίν. 39.

⁴⁵ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2010, 134-135, εικ. 16.

⁴⁶ Βλ. σχετικά Kalavrezou-Maxeiner 1985. Πρβλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 162 αρ. 221.

⁴⁷ Ανδρούδης 2007, 90, εικ. 2.

⁴⁸ Μαμαλούκος 2006, 7, εικ. 7-8. Ανδρούδης 2007, 90 και σημ. 54.

⁴⁹ Κοντογιαννοπούλου 2000, 20 αρ. 23, πίν. 23.

Κίονας

Τμήμα αρράβδωτου κίονα από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο⁵⁰, αρ. **45**, χρησιμοποιείται ως στήριγμα της αγίας τράπεζας στο ιερό βήμα. Η μικρή διάμετρος του κίονα (0,36 εκ.) δηλώνει ότι πιθανώς προέρχεται από προστώο ή κιβώριο⁵¹, καθώς τέτοιου είδους κίονες συνήθως απαντούν σε κατασκευές μικρής κλίμακας, που σχετίζονται με διακοσμητικά ή λειτουργικά στοιχεία των ναών. Μικρότεροι ή μεγαλύτεροι κίονες ή και τμήματα κίωνων από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο αναφέρονται στη βιβλιογραφία και ως συλήματα. Ανάλογης διαμέτρου κίονας από πράσινο μάρμαρο έχει χρησιμοποιηθεί ως στήριγμα του δαπέδου του άμβωνα στην Κοίμηση της Καλαμπάκας⁵².

Επιστύλια τέμπλων

Τα μέλη αρ. **20-21, 33** και **43** αποτελούν τμήματα επιστυλίων τέμπλου.

Το επιστύλιο αρ. **33** κοσμεύεται με φυλλοφόρο σταυρό στο δεξί άκρο, ο οποίος αρχικά θα καταλάμβανε το μέσον της σειράς των ανακομβούμενων σπρικών τροχών. Οι ρόδακες και οι τρισιχιδείς ταινίες των τροχών σχετίζονται άμεσα τόσο στην εικονογραφία όσο και στην λάξευση με το θωράκιο αρ. **2** του Αγίου Νικολάου της Πορταριάς, με το θωράκιο αρ. **41**, εντοιχισμένο στο δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου, και με θωράκια από την Παναγία της Μακρινίτσας⁵³.

Στο επιστύλιο αρ. **21** το ορθογώνιο ακόσμητο διάχωρο στο δεξί άκρο δηλώνει ότι στην επιφάνειά του εδραζόταν η άνω επιφάνεια κιονοκράνου κιονίσκου τέμπλου. Αν και ο φυλλοφόρος σταυρός στο ορθογώνιο διάχωρο στο αριστερό άκρο του μέλους έχει λαξευτεί κατά το μήκος του και όχι κατά το πλάτος του, φαίνεται ότι αρχικά θα υπήρχε και δεύτερο κοίλο μετάλλιο με σταυρό τύπου Μάλτας αριστερότερα, που δεν μας έχει σωθεί, και προφανώς με αυτόν το διάκοσμο το μέλος θα αποτελούσε το κεντρικό τμήμα επιστυλίου πάνω από πύλη. Ο φυλλοφόρος σταυρός με τις σταγόνες που προεξέχουν από τη διασταύρωση των κεραιών και με τα αρχικά και τελικά γράμματα των λέξεων *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστοῦ)ς* στα άνω διαχωρά σχετίζεται με φυλλοφόρους σταυρούς σε επιθήματα αμφικιονίσκων από την Επισκοπή Άνω Βόλου⁵⁴ και από την Κοίμηση στη Μακρινίτσα⁵⁵, αλλά φαίνεται λίγο πρωιμότερος, διότι δεν διαθέτει στρογγυλεμένα άκρα με κυκλίσκους και τα γράμματα του ονόματος του Κυρίου δεν χαράσσονται σε δισκάρια.

Τα μέλη αρ. **20** και **43** αποτελούν επίσης τμήματα επιστυλίων τέμπλου. Τα συγκεκριμένα μέλη είναι από το ίδιο υλικό, έχουν ίδια τομή και διαθέτουν ταυτόσημη διακόσμηση, γεγονός που επιτρέπει την ασφαλή ταύτισή τους ως τμημάτων του ίδιου συνόλου. Είναι μεγάλη η μορφολογική και διακοσμητική τους συνάφεια με επιστύλιο τέμπλου και με κιονόκρανο μικρών διαστάσεων⁵⁶ εντοιχισμένων στην Επισκοπή Άνω Βόλου (**Εικ. Β-Γ**). Στο επιστύλιο από την Επισκοπή, μάλιστα, σώζεται και έξεργο κομβίο, που φανερώνει ότι το επιστύλιο θα είχε λαξευτεί σε διπλεπίπεδο ανάγλυφο.

⁵⁰ Βλ. σχετικά Καραγιώργου 2004. Μέλφος 2009.

⁵¹ Προστώα φαίνεται ότι δεν συνηθίζονταν στους ναούς της Μαγνησίας και της Θεσσαλίας εν γένει, βλ. Μαμαλούκος 2005 και Νικονάνος 1979, αντιστοίχως. Όσο γνωρίζω, κιβώριο αγίας τράπεζας έχει σωθεί στην Κοίμηση της Καλαμπάκας (Vanderheyde 2005. Sythiakakis-Kritsimallis, Voyadjis 2011, 209-211, εικ. 28-30. Ανδρούδης 2017, 84-88, εικ. 71-82), ενώ κιβώρια έχουν υποτεθεί ότι υπήρχαν στον Άγιο Γεώργιο Δομενίκου (Βογιατζής, Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014, 35) και στο καθολικό της μονής του Αγίου Δημητρίου στο Τσάγεζι (Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2010, 133-134, 142, εικ. 6 και 14).

⁵² Ανδρούδης 2017, 78-79, εικ. 59.

⁵³ Κοντογιαννοπούλου 2000, 37-38 αρ. 74-77, πίν. 74-77.

⁵⁴ Βαραλής 2016, 168, εικ. 146.

⁵⁵ Κοντογιαννοπούλου 2000, 20-21 αρ. 24-27, πίν. 24-27. Βαραλής 2016, 167-168, εικ. 145.

⁵⁶ Βαραλής 2016, 168, εικ. 148.

Εικ. Β-Γ. Επισκοπή Άνω Βόλου, τμήμα επιστυλίου τέμπλου και κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου (πηγή: αρχείο Ι.Δ. Βαραλή)

Θωράκια

Στο ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου έχουν καταγραφεί πέντε θωράκια. Δυο εξ αυτών, αρ. **24-25**, είναι εντοιχισμένα στον ανατολικό τοίχο, το αρ. **41** βρίσκεται στο δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου, όπως προαναφέραμε, ενώ το θωράκιο αρ. **48** έχει ενσωματωθεί σε αναλημματικό τοίχο του προαύλιου χώρου. Τα τέσσερα με αρ. **18, 24-25** και **48** είναι κατασκευασμένα από λευκόφαιο μάρμαρο, όπως ίσως και το αρ. **41**, που έχει καλυφθεί με αρκετές επιστρώσεις ασβέστη. Ωστόσο, η θεματολογία του συγκεκριμένου θωρακίου επιτρέπει την τυπολογική του σύνδεση με το θωράκιο αρ. **2** του Αγίου Νικολάου στην Πορταριά⁵⁷.

Η αρχική χρήση των συγκεκριμένων θωρακίων παραμένει αβέβαιη, καθώς δεν είναι σαφές εάν προέρχονται από τέμπλο, αν χρησίμευαν ως στηθαία σε άλλες λειτουργικές κατασκευές ή αν ήταν φράγματα παραθύρων⁵⁸. Από τις πιθανές χρήσεις τους, θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα να ανήκαν σε άμβωνες, διότι κανένα από αυτά δεν είναι καμπύλο ή τραπεζιόσχημο. Επομένως, θεωρούμε εύλογο ότι τα θωράκια αρ. **18, 24** και **41** λόγω των διαστάσεων και της εικονογραφίας τους ανήκαν σε τέμπλο, ενώ για τα θωράκια αρ. **25** και **48**, που διατηρούνται αποσπασματικά, είναι αβέβαιη η αρχική τους θέση και χρήση.

Πλάκες σαρκοφάγου

Στο ναό του Αγίου Ιωάννου έχουν εντοιχιστεί τέσσερα τμήματα πλακών από σαρκοφάγους με αρ. **38, 44, 46-47**, που ήταν λαξευμένες στο ίδιο φαιό μάρμαρο με όμοιο επιπεδόγλυφο διάκοσμο. Εξ αυτών, τα τμήματα πλακών αρ. **38** και **46-47** είναι από παλαιά γνωστά στην έρευνα. Το τμήμα πλάκας αρ. **44** βλέπει τώρα το φως της δημοσιότητας.

Σύμφωνα με τον Παζαρά⁵⁹, τα τμήματα αρ. **38** και **46** (**Σχέδ. 2**) ανήκουν σε ενιαία πλάκα, που κατά τη γνώμη του αποτελούσε την πίσω όψη της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασπηνής, η πρόσθια όψη της οποίας (**Σχέδ. 1**) βρέθηκε στην πρόθεση της Επισκοπής Άνω Βόλου και βρίσκεται ακόμη εκεί ανηρτημένη εξωτερικά στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα⁶⁰. Αν και οι πλάκες των δύο αυτών όψεων δεν είναι από το ίδιο μάρμαρο (η πρόσθια είναι από λευκό και η πίσω από φαιό μάρμαρο), φέρουν όμοιο διάκοσμο λαξευμένο με την ίδια επιπεδόγλυφη τεχνική⁶¹. Όσον αφορά το τμήμα αρ. **47**

⁵⁷ Ανδρούδης 2020, 592, εικ. 5-6.

⁵⁸ Πρβλ. Grabar 1976, 75-81, πίν. XLV-LI. Μπούρα 1980, εικ. 171-172.

⁵⁹ Παζαράς 1983, 358, πίν. 3α-β, σχέδ. 2 και 1988, 39 αρ. 45B1-2, πίν. 31, 32β.

⁶⁰ Παζαράς 1983, και 1988, 38-39 αρ. 45A, πίν. 30β, 32α.

⁶¹ Παζαράς 1988, 68-69, σχέδ. 8.

(**Σχέδ. 3**), ο Παζαράς θεώρησε ότι, παρά τις ομοιότητες που ο διάκοσμός του παρουσιάζει με εκείνον της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασπνής, έχει και ουσιώδεις διαφορές⁶²: οι αποκλίσεις είναι κυρίως στη μορφολογία του φυτικού διακόσμου, στην τεχνική εκτέλεση και στις διαστάσεις, που δεν αντιστοιχούν σε αυτές της σαρκοφάγου της Άννας⁶³. Βάσει των διαφορών αυτών, ο Παζαράς πιθανολόγησε ότι η πλάκα αρ. **47** (**Σχέδ. 3**) ανήκε σε σαρκοφάγο, που φιλοτεχνήθηκε κατά το πρότυπο του τάφου της Άννας για κάποιο άλλο σημαίνον πρόσωπο. Η Αρχοντούλα Αναστασιάδου και η Μαρία Κοντογιαννοπούλου υποστήριξαν πρόσφατα ότι οι πλάκες αρ. **38** και **46-47** του Αγίου Ιωάννου, όλες από γκρίζο μάρμαρο, δεν μπορούν να αποδοθούν στην πίσω όψη της σαρκοφάγου της Άννας, αλλά ότι συνανήκουν σε ενιαία πλάκα που χρησίμευε ως κάλυμμα της σαρκοφάγου του συζύγου της, του Νικολάου Μαλιασπνού – μοναχού Ιωάσαφ, που μόνασε στη μονή της Νέας Πέτρας, όταν η μονή έγινε ανδρική⁶⁴.

Αξίζει εδώ να σημειωθούν δύο παρατηρήσεις. Κατά πρώτον, όπως έχει διαπιστώσει η παλαιότερη έρευνα και όπως διαπιστώνεται και από τα γλυπτά που πραγματεύομαστε εδώ, τα μαρμάρινα μέλη των βυζαντινών ναών της Δημητριάδας και των μονών που ιδρύθηκαν από τους Μαλιασπνούς, θραύστηκαν, διαμελίστηκαν και διασκορπίστηκαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε υποψιάζομαστε ότι οι πλάκες που σήμερα βρίσκονται εντοιχισμένες σε ναούς της Πορταριάς δεν είναι απαραίτητο να προέρχονται αποκλειστικά και μόνον από τη μονή της Μακρυνιτίσσης ή από τη μονή της Νέας Πέτρας, αν και είναι ενδεικτικός ο σημερινός τόπος εύρεσής τους. Κατά δεύτερον, οι συναρμοσμένες σαρκοφάγοι σπανιότατα ήταν περίοπτες και συνήθως βρίσκονταν σε επαφή με τοίχους ναών, έχοντας ορατές τρεις από τις πλευρές τους. Η σχετική έρευνα του Παζαρά έδωσε τρία δείγματα περιόπτων σαρκοφάγων⁶⁵, μια της μέσης και δύο της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ενώ επίσης σημειώνει τρεις ναούς της Ελλάδας εντός των οποίων είχαν ιδρυθεί σαρκοφάγοι που πιθανώς εφάπτονταν σε τοίχους κατά τη μακρά πλευρά τους⁶⁶. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι – τουλάχιστον τρεις – σαρκοφάγοι του ναού της Παναγίας Βλαχέρνας κοντά στην Άρτα⁶⁷, του κοιμητηριακού ναού της οικογένειας των Πετραλίφα, που συγγένευε με τους Κομνηνοδοουκάδες ηγεμόνες του Δεσποτάτου⁶⁸, ενδεχομένως ανήκαν στο συγκεκριμένο τύπο. Άρα, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι λίγες είναι οι πιθανότητες οι σαρκοφάγοι των μελών της οικογένειας των Μαλιασπνών να ήταν ιδρυμένες ως περίοπτες – ευλόγως θα βρίσκονταν σε επαφή με τους τοίχους των ναών όπου ιδρύθηκαν, έχοντας τρεις από τις πλευρές τους ορατές.

Για να διακριβώσω την αλήθεια της άποψης των Αναστασιάδου και Κοντογιαννοπούλου για τη συναρμογή των τμημάτων αρ. **38**, **46** και **47** σε ενιαία καλυπτήρια πλάκα της σαρκοφάγου του Νικολάου Μαλιασπνού – μοναχού Ιωάσαφ,

⁶² Παζαράς 1983, 360-361, πίν. 5δ και 1988, 40 αρ. 46Α, πίν. 34.

⁶³ Παζαράς 1988, 69-70, πίν. 34.

⁶⁴ Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 529-531.

⁶⁵ Παζαράς 1988, 63 και σημ. 25-26, όπου γίνεται λόγος για τη σαρκοφάγο της πριγκίπισσας Όλγας στην Αγία Σοφία του Κιέβου, η οποία ήταν τοποθετημένη σε ιδιαίτερο παρεκκλήσιο, και για τη σαρκοφάγο της Ελένης, αδελφής του Στέφανου Ούρεση Γ' Νεμάνιτς. Η τελευταία σαρκοφάγος πρόσφατα αποδόθηκε στη Μαρία Παλαιολογίνα, την εγγονή του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' που έγινε δεύτερη σύζυγος του Στέφανου Γ' Νεμάνιτς. Περίοπτη δεν ήταν μόνο η σαρκοφάγος της Μαρίας, αλλά και αυτή του συζύγου της Στεφάνου· βρίσκονται και οι δύο δίπλα-δίπλα στο νότιο τμήμα του κεντρικού κλίτους του καθολικού της μονής της Dečani και χρονολογούνται η πρώτη λίγο μετά το 1355 (μετά τη μεταφορά της σορού της Μαρίας από το ναό του Αγίου Δημητρίου στα Σκόπια) και η δεύτερη λίγο πριν από το 1343 (έτος αγιοποίησης του Στεφάνου). Βλ. σχετικά Čanak-Medić 2005, 234, σχέδ. XLIX-L, εικ. 185.

⁶⁶ Παζαράς 1988, 27 αρ. 14, 42-43 αρ. 51Α-Γ, 48 αρ. 64, 64-68, σχέδ. 6-7, πίν. 11α, 38-39, 52 (Άγιος Αχίλλειος Πρέσπας, Βλαχέρνες Άρτας και Άγιος Ιάκωβος Ανδραβίδας).

⁶⁷ Παπαδοπούλου 2015, 107-117. Για παλαιότερες απόψεις σχετικά με τις εν λόγω σαρκοφάγους και τις επιγραφές τους, βλ. Ορλάνδος 1936, 30-37, 42-49. Παζαράς 1988, 42-43 αρ. 51Α-Γ, 66-67, πίν. 38-39. Μουτσόπουλος 2002, 82-85.

⁶⁸ Βελέντα 2015. Γόνος της οικογένειας Πετραλίφα ήταν η Θεοδώρα, σύζυγος του Μιχαήλ Β' Δούκα, και μετέπειτα αγία πολιούχος της Άρτας.

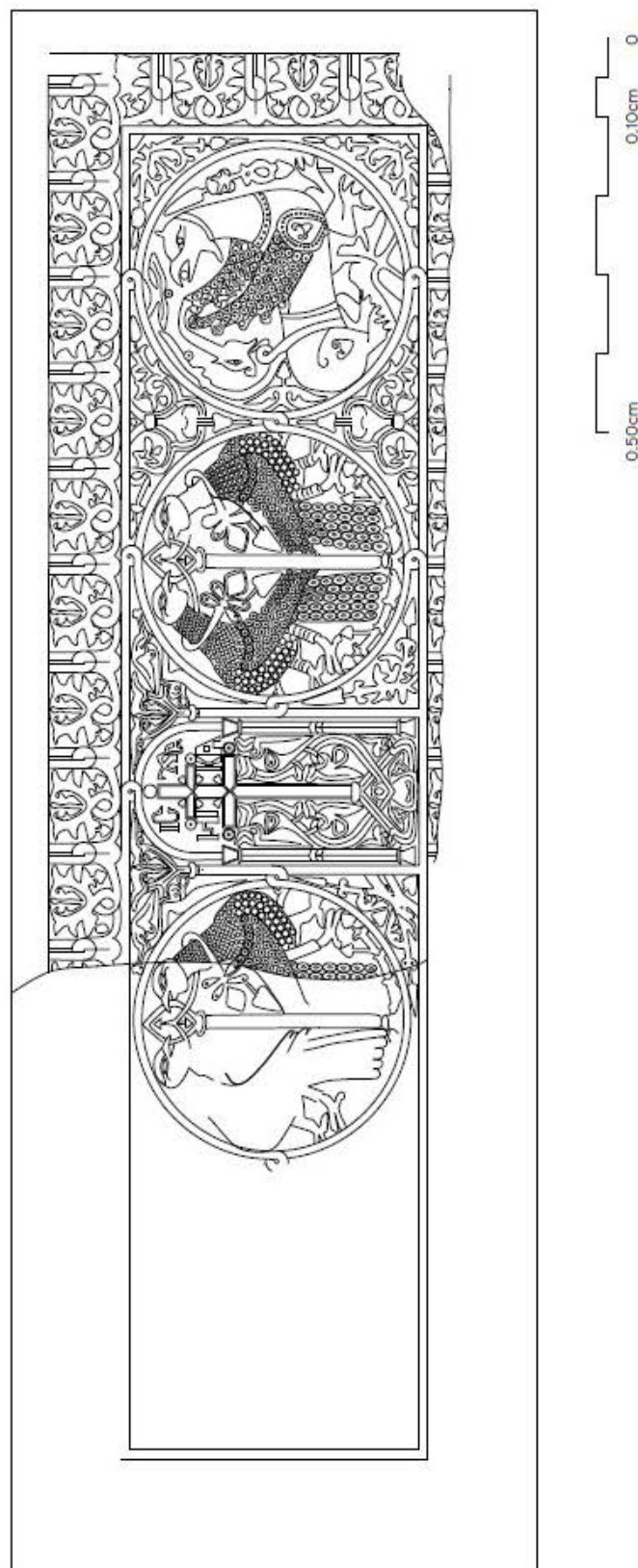
έκανα προσωπική επιτόπια παρατήρηση, μετρήσεις και σχεδιαστική αποτύπωση, και οδηγήθηκα σε διαφορετικό συμπέρασμα. Συγκεκριμένα, ως προς τις διαστάσεις μόνο οι πλάκες αρ. **38** και **46** (**Σχέδ. 2**) παρουσιάζουν συμβατότητα μεταξύ τους και στη μορφολογική τους συνέχεια, ενώ η πλάκα αρ. **47** εμφανίζει σημαντική απόκλιση ως προς το ύψος, γεγονός που καθιστά τη συναρμογή της με τις άλλες δύο τεχνικά αδύνατη (**Σχέδ. 4**). Επιπλέον, παρατηρούνται μικρές αλλά ουσιώδεις διαφοροποιήσεις στο μέγεθος των μεταλλίων μεταξύ των πλακών αρ. **38** και **47**, γεγονός που αντιβαίνει στην ενότητα του διακόσμου, όπως παρατηρείται στην πλάκα της Άννας Μαλιασνής (**Σχέδ. 1**). Αξιοσημείωτο είναι ότι η επιγραφή που φέρει η πλάκα αρ. **47**, η οποία αναπτύσσεται στα άνω και κάτω περιθώριά της, δεν συνεχίζεται στις πλάκες αρ. **38** και **47**, καθότι στις πλάκες αυτές υπάρχει πλαίσιο από αλυσιδωτό πλοχμό, όπως έχουν επισημάνει και οι Αναστασιάδου και Κοντογιαννοπούλου⁶⁹. Επομένως, το τμήμα αρ. **47** είναι τμήμα καλυπτήριας πλάκας της σαρκοφάγου του Νικολάου Μαλιασνού – μοναχού Ιωάσαφ, ενώ οι πλάκες αρ. **38** και **46**, που μεταξύ τους συναρμολογούν, θα μπορούσαν να ανήκουν στην πρόσθια όψη αυτής της σαρκοφάγου. Το ότι ανήκουν στο ίδιο ταφικό μνημείο είναι δεδομένο, επειδή και το γκρίζο μάρμαρο είναι το ίδιο και ο διάκοσμος που φέρουν είναι απολύτως όμοιος. Άρα, η συναρμολόγηση των τριών πλακών ως συνανηκουσών σε μία ενιαία καλυπτήρια πλάκα της σαρκοφάγου του Νείλου Μαλιασνού – μοναχού Ιωάσαφ δεν μπορεί να τεκμηριωθεί.

Το τμήμα πλάκας σαρκοφάγου αρ. **44** (**Σχέδ. 3**) που είναι εντοιχισμένο στο βάθος της νότιας κόγχης του δυτικού τοίχου του παρεκκλησίου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο ως προς το υλικό όσο και ως προς τη διακόσμησή του. Είναι φιλοτεχνημένο σε γκρίζο μάρμαρο και φέρει επιπεδόγλυφο διάκοσμο εντελώς όμοιο με εκείνο της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασνής στην Επισκοπή, αλλά και με τη σαρκοφάγο του Νικολάου Μαλιασνού (αρ. **47** και **38, 46**). Η απεικόνιση παγονιού προς τα αριστερά δεν απαντά σε κανένα άλλο γνωστό τμήμα πλάκας σαρκοφάγου της οικογένειας των Μαλιασνών από λευκό ή από γκρίζο μάρμαρο, αλλά όμως απαντά εντελώς όμοιος ο αλυσιδωτός πλοχμός στα πλευρά των πλακών με τους δικέφαλους αετούς, που έχουν αποκατασταθεί ομόφωνα ως θωράκια στις πλάγιες πλευρές της σαρκοφάγου της Άννας⁷⁰. Επειδή η απεικόνιση παγονιών είναι πολύ συχνή σε ταφικά μνημεία⁷¹, συνήθως σε εραλδικά ζεύγη, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι η πλάκα αποτελούσε μια από τις πλάγιες πλευρές της σαρκοφάγου του Νικολάου Μαλιασνού – μοναχού Ιωάσαφ.

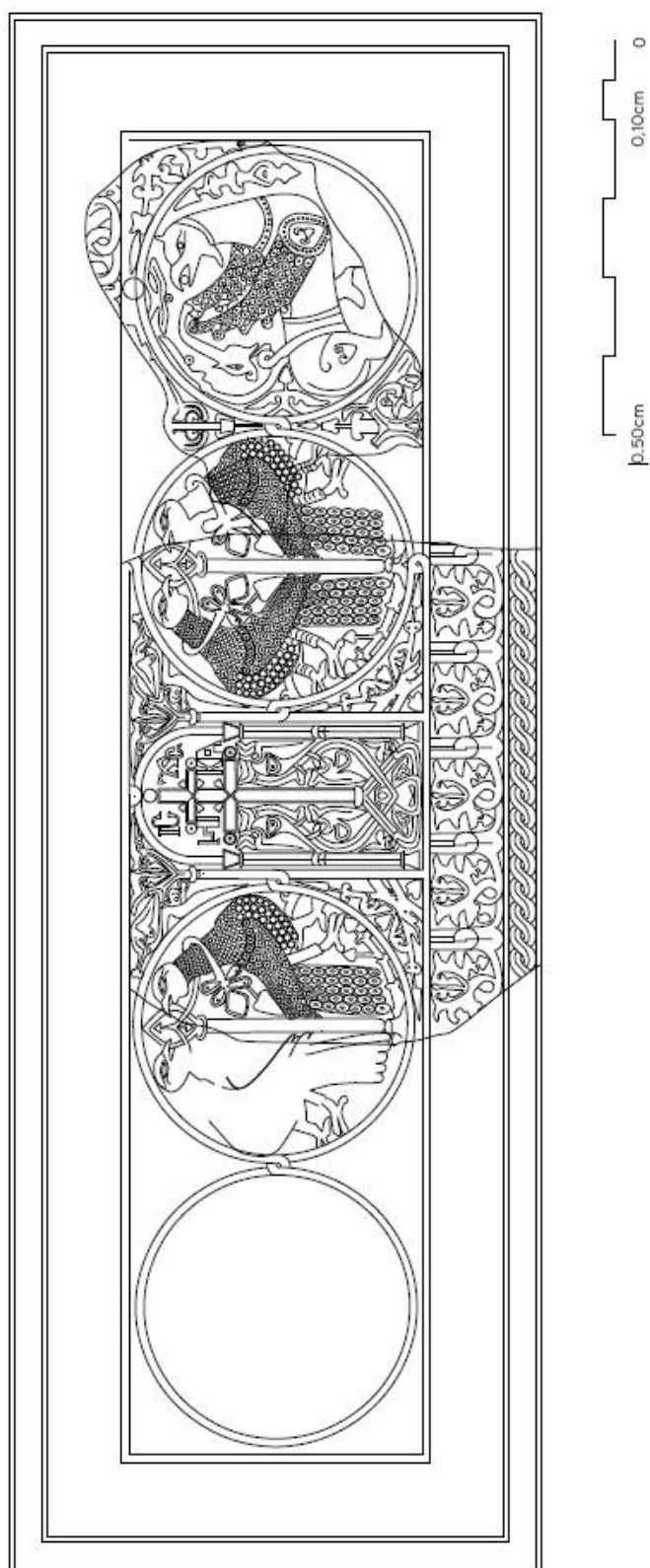
⁶⁹ Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 530 σημ. 42.

⁷⁰ Παζαράς 1983, 354-355, σχέδ. 3-4, πίν. 4 και 1988, 39-40 αρ. 45Γ-Δ1-2, 68, πίν. 33.

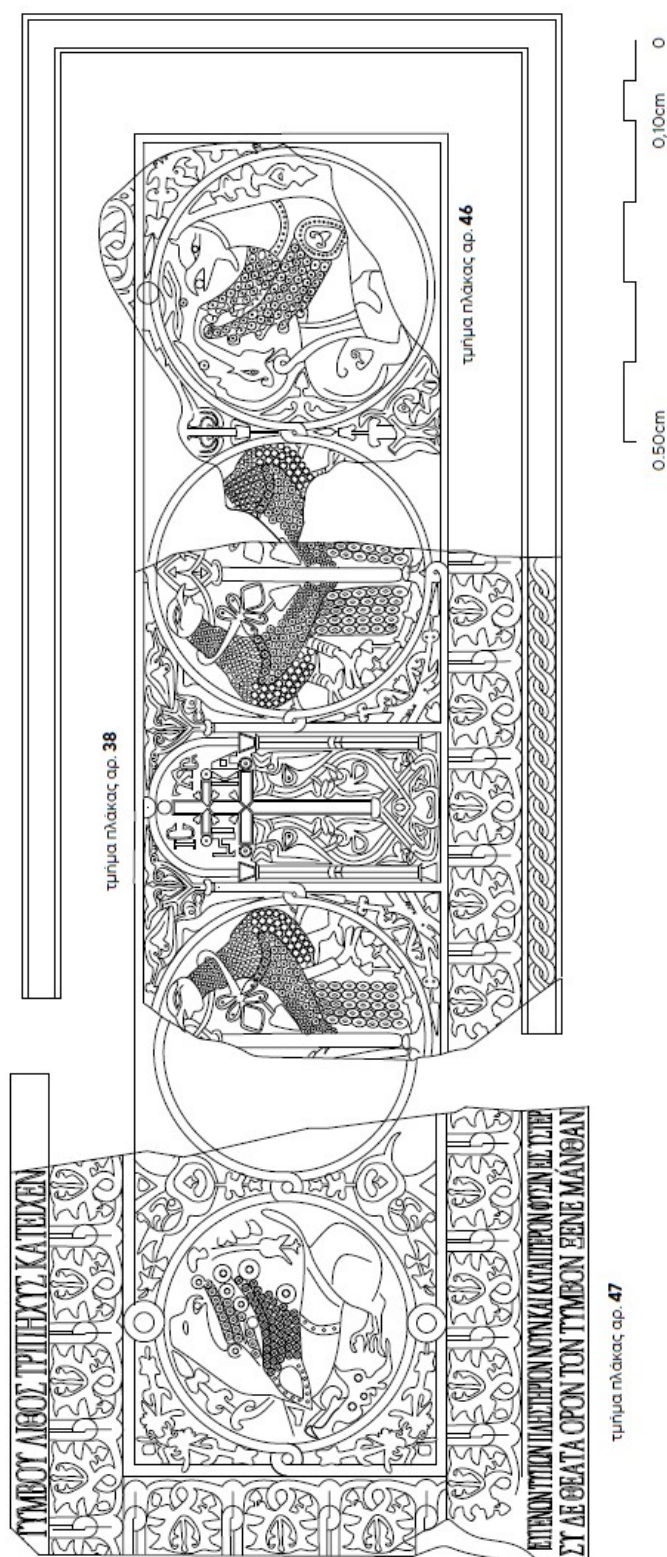
⁷¹ Παζαράς 1988, 97. Πρόσφατα, η Γεωργία Κολέτσιου (2023, τόμ. Β, 9 αρ. 7) εντόπισε τμήμα πλάκας σαρκοφάγου με παγόνη δίπλα σε σταυρό τύπου Αναστάσεως, εντοιχισμένο στα δεξιά της νότιας εισόδου του ναού Αγίου Γεωργίου στις Γλαφυρές, του 11^{ου} ή του 12^{ου} αι. Βλ. και παρακάτω.

Σχέδ. 1. Ναός Επισκοπής Άνω Βόλου, κύρια όψη σαρκοφάγου Άνας
Μαλιασινής
(αρχείο συγγραφέως)

Σχέδ. 2. Ναός Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας, πλάκες αρ. **38** και **46** της σαρκοφάγου του Νικολάου Μαλιασινού
(αρχείο συγγραφέως)

Σχέδ. 4. Προσπάθεια συναρμολόγησης τμημάτων πλάκων σαρκοφάγου του ναού του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας, αρ. **38**, **46-47**
(αρχείο συγγραφέως)

III. Τα γλυπτά της Πορταριάς στην ιστορική τους συνάφεια

Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας στην Πορταριά αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά μοναστηριακά κέντρα της περιοχής κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, αφού η ίδρυσή της συνέχισε την ανάπτυξη του μοναχισμού στο Πήλιο τον 13^ο και τον 14^ο αιώνα⁷². Στο πλαίσιο αυτής της ανάπτυξης θα εξεταστεί η ιστορική συσχέτιση των γλυπτών μελών που είναι εντοιχισμένα στους ναούς της Πορταριάς, και αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας έρευνας.

Η μονή του Προδρόμου της Νέας Πέτρας ιδρύθηκε ως πατριαρχικό γυναικείο μοναστήρι, όπως προαναφέραμε, γύρω στο έτος 1270/1⁷³ από το ζεύγος των τοπικών αρχόντων της Δημητριάδας και του όρους του Δρόγγου και της Δρυανούβαινας (του Πηλίου): του Νικολάου Μαλιασνού⁷⁴, γιου του Κωνσταντίνου Μαλιασνού, κτήτορα της μονής της Θεοτόκου της Οξείας Επισκέψεως της Μακρυνιτίσσης, και της Άννας Παλαιολογίνας Μαλιασνής⁷⁵, ανιψιάς του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου⁷⁶. Στη συνέχεια, ο γιος τους Ιωάννης Παλαιολόγος Μαλιασνός κληρονόμησε την εποπτεία των δύο μονών⁷⁷, με ουσιαστικό σκοπό να διατηρήσει την περιουσία της οικογένειας των Μαλιασνών μέσω των συγκεκριμένων μοναστηριών, αλλά και να διαφυλάξει τις σχέσεις της οικογένειας με το παλάτι και το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Οι μονές της Θεοτόκου Οξείας Επισκέψεως της Μακρυνιτίσσης και του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκαν με την κατάληψη της Δημητριάδας και της περιοχής της από τους Οθωμανούς το 1423⁷⁸, ενδεχομένως και πιο πριν. Τα κτίρια των συγκροτημάτων τους θα ερειπώθηκαν και θα κατέρρευσαν, ενώ τα δομικά υλικά τους και τα μέλη με ανάγλυφο διάκοσμο χρησιμοποιήθηκαν για τη διακόσμηση των εξωτερικών τοίχων των ναών που άρχισαν να ιδρύονται ή να ανακαινίζονται στους οικισμούς του δυτικού Πηλίου από τον 17^ο αιώνα και εξής. Από τους πρώτους ανάμεσα σ' αυτούς τους ναούς φαίνεται ότι ήταν ο ναός της Επισκοπής Άνω Βόλου, που ανακατασκευάστηκε επί επισκόπου Δημητριάδος Καλλινίκου το 1638/9⁷⁹.

Η Άννα και ο σύζυγός της, Νικόλαος Μαλιασνός, μνημονεύονται με τα βαπτιστικά τους κοσμικά ονόματα ως τον Οκτώβριο του 1274⁸⁰, αλλά φαίνεται ότι ενδύθηκαν το μοναχικό σχήμα αμέσως μετά. Πράγματι, ο Νικόλαος αναφέρεται ως μοναχός Ιωάσαφ σε έγγραφο του Νοεμβρίου του 1274⁸¹, ενώ και οι δύο μνημονεύονται ως μονάζοντες σε σιγίλλιο του πατριάρχη Ιωσήφ Α΄, που δεν σώζει χρονολογία, αλλά μόνο τη χρονική

⁷² Γιαννόπουλος 1924β, 210, 218 και 1925, 227.

⁷³ Το πωλητήριο έγγραφο του αγροτεμαχίου του Μιχαήλ Αρχοντίτση, όπου ιδρύθηκε η μονή, συντάχθηκε το Σεπτέμβριο του 1271 και σ' αυτό η μονή ονομάζεται «*ἀνεγερθησομένη*», ενώ στο υπόμνημα του πατριάρχη Ιωσήφ Α΄ του Γαλησιώτη του Δεκεμβρίου 1272 αναφέρεται ότι η μονή ανεγέρθη «*ἐκ βάρων πρὸ χρόνων ὀλίγων*». Βλ. Miklosich, Müller 1871, 397 και 366, αντιστοίχως.

⁷⁴ PLP 16523. Ντάμπλιας 2002, 149-154.

⁷⁵ PLP 21351. Ντάμπλιας 2002, 154-155.

⁷⁶ Το β' χρυσόβουλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, που περιέχει μεταξύ άλλων την κατοχύρωση των κτημάτων της μονής, είναι του Σεπτεμβρίου 1274. Βλ. Miklosich, Müller 1871, 333-336, όπου γίνονται μνείες του «*Κομνηνοῦ κυρ Νικολάου τοῦ Μαλιασνοῦ*», «*τῆς ἀνεψιάς τῆς βασιλείας μου, Κομνηνῆς κυρᾶς Ἄννης Παλαιολογίνης τῆς Μαλιασνῆς*» και του γιου τους. Γιαννόπουλος 1924β, 210, 218 και 1925, 227. Λουκάκη 1994, 341 σημ. 2.

⁷⁷ PLP 16522. Ντάμπλιας 2002, 155. Ο Ιωάννης στο χρυσόβουλο του 1274 ορίστηκε ανάδοχος και έφορος τόσο της μονής της Θεοτόκου της Οξείας Επισκέψεως της Μακρυνιτίσσης όσο και της μονής του Προδρόμου της Νέας Πέτρας («*Κομνηνός κυρ Ἰωάννης ὁ Μαλιασνός*»). Miklosich, Müller 1871, 334. Βλ. και Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 525.

⁷⁸ Γιαννόπουλος 1924β, 235-236 (για τη μονή Μακρυνιτίσσης).

⁷⁹ Giannopoulos 1920, 201. Ανδρούδης 2007, 86, εικ. 2.

⁸⁰ Βλ. υπόμνημα του πατριάρχη Ιωσήφ Α΄ του Οκτωβρίου 1274. Miklosich, Müller 1871, 372.

⁸¹ Βλ. εκδοτήριο γράμμα του επισκόπου Δημητριάδος Μιχαήλ Παναρέτου, του Νοεμβρίου 1274 (= ινδικτιώνος γ'). Miklosich, Müller 1871, 417.

ένδειξη ότι γράφηκε, σφραγίστηκε και παραδόθηκε το μήνα Δεκέμβριο⁸². Στο σιγίλλιο αυτό ο πατριάρχης καταγράφει την αλλαγή της μονής από γυναικεία σε ανδρική. Ιδού το χαρακτηριστικό απόσπασμα:

[...] τὸ γοῦν παρὸν γράμμα διαλαμβάνει περὶ τῆς μονῆς, ἣν ἀνήγειρεν εἰς ὄνομα τοῦ τιμίου προφήτου καὶ προδρόμου τῆς Νέας Πέτρας ὁ τοιοῦτος περιπόθητος ἀνεψιὸς τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Κομνηνὸς κύρ Ἰωάσαφ ὁ Μαλιασηνὸς καὶ ἡ περιπόθητος ἀνεψιά τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Κομνηνῆ κυρὰ Ἀνθούσα Παλαιολογίνα ἡ Μαλιασηνή, ἡ ποτὲ μὲν τούτου σύζυγος, ὁπνίκα κατὰ κόσμον ἦσαν διάγοντες καὶ τὸν γάμον προσεπαινοῦντες, νῦν δὲ καὶ ἀδελφὴ τούτου κατὰ Χριστὸν χρηματίζουσα, ἡνίκα τὸν μοναδικό[ν] ἀμφοτέ-ροι κατησπάσαντο βίον, νυμφευθέντες τῷ καθαρῷ νυμφίῳ Χριστῷ, καὶ διαλαμβάνει περὶ ταύτης, ὡς περὶ γυναικείας μονῆς, ὅπερ ἀληθὲς ὃν πρότερον νῦν ἐτέρως ἔχον εὐρίσκεται. ἀνδρῶα γὰρ ἄρτι καθίσταται μεταμειφθεῖσα τῇ θελήσει τῶν κτητόρων αὐτῶν, ὁ δὴ καὶ ἐπιβεβαιοῖ καὶ μένειν οὕτω θεσπίζει καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τὸ γεγονός αὐτῷ χρυσόβουλλον τοῦ θειοτάτου βασιλέως τῶν ἄλλων ἀπολυθὲν ὕστερον. *Conditor codicis haec addiderat*⁸³. [...]

Οι κτήτορες αναφέρονται με τα μοναστικά τους ονόματα πλέον, καθώς «νῦν δὲ» και οι δύο έχουν ασπαστεί τον «μοναδικὸν βίον». Οι δυο κτήτορες άλλαξαν γνώμη και η γυναικεία μονή έγινε ανδρική «ἄρτι», δηλ. τώρα πρόσφατα. Η σημείωση των εκδοτῶν στο τέλος της παραγράφου στα λατινικά («Ο ιδιοκτήτης του κώδικα προσέθεσε αυτά») αφορά προφανῶς στην αμέσως προηγούμενη φράση, που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στην ὥα ή στο ίδιο το κείμενο και η οποία μνημονεύει το χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η' «ἀπολυθὲν ὕστερον», δηλαδή μετά τη σύνταξη του συγκεκριμένου πατριαρχικού σιγίλλιου. Το εν λόγω χρυσόβουλλο μάς έχει σωθεῖ κολοβό, χωρίς χρονολογία⁸⁴, αλλά ο Erich Trapp το χρονολόγησε δικαιολογημένα μεταξύ του 1277 και του 1278/9⁸⁵. Ο Trapp τοποθέτησε το εν λόγω πατριαρχικό σιγίλλιο γύρω στο 1271⁸⁶, αλλά δεν θα πρέπει να έχει δίκιο: από τη στιγμή που ο Νικόλαος αναφέρεται στο έγγραφο ως μοναχός Ἰωάσαφ, το έγγραφο μπορεί να χρονολογηθεῖ το νωρίτερο το μήνα Δεκέμβριο του 1274, αμέσως μετά την κουρά του. Αν ἔτσι έχουν τα πράγματα, τότε και η Άννα έγινε μοναχή Ανθούσα τους τελευταίους μήνες του 1274.

Στο ίδιο πατριαρχικό σιγίλλιο, λίγες γραμμές πιο κάτω από το ως ἄνω απόσπασμα, αναφέρεται το καθολικό της μονής ως «ἐκ βάθρων ἀναγερθησομένῳ θείῳ σηκῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ τιμίου προφήτου προ[δρόμου]»⁸⁷. Ο μέλλοντας της μετοχής δείχνει ότι το καθολικό στα τέλη του 1274 δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεῖ. Ἄρα, η γυναικεία αδελφότητα, της Άννας-Ανθούσας συμπεριλαμβανομένης, σχεδόν αμέσως μετά την κουρά της ἄφησε το μοναστήρι, που θα γέμιζε με ἄνδρες μοναχούς, οι οποίοι θα ἦλθαν να εγκατασταθοῦν ἐκεῖ, ἐνδεχομένως μαζί με τον κτήτορα Νικόλαο-Ἰωάσαφ.

Παλαιότερα, ο Γιαννόπουλος θεώρησε ότι ο Νικόλαος-Ἰωάσαφ ἔλαβε το ὄνομα Νεῖλος ὅταν έγινε μεγαλόσχημος⁸⁸, στην προσπάθειά του να ταυτίσει το Νεῖλο Κομνηνὸ Δούκα Βρυέννιο Μαλιασηνὸ που αναφέρεται σε ἐπίγραμμα καλυπτῆρας πλάκας σαρκοφάγου ἀπὸ γκρίζο μάρμαρο, ἐντοιχισμένης στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο

⁸² Miklosich, Müller 1871, 361-362.

⁸³ Miklosich, Müller 1871, 361-362.

⁸⁴ Miklosich, Müller 1871, 336-339.

⁸⁵ Trapp 1972, 208.

⁸⁶ Trapp 1972, 210. Ἀπὸ παραδρομὴ οἱ Ἀναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 530 καὶ σημ. 35 θεώρησαν ὅτι ὁ Trapp τὸ χρονολόγησε τὸ 1277.

⁸⁷ Σὲ σημείωσή τους οἱ Miklosich, Müller 1871, 362, σημειώνουν ὅτι ἔχουν διαγραφεῖ τρεῖς ἀράδες ἀπὸ τὸ κείμενο ἀκριβῶς μετὰ τὴ φράση αὐτή. Προφανῶς ἡ ἐπανεκδόση τῶν κειμένων που περιλάμβανε τὸ *Διπλωματᾶριο* καὶ ὁ ἱστορικός σχολιασμός τους ἀποτελεῖ desideratum τῆς ἐρευνας καὶ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς μελέτης.

⁸⁸ Γιαννόπουλος 1924, 224.

Μακρινίτσας, της οποίας το κείμενο συνεχίζεται σε νέο τμήμα από το ίδιο γκρίζο μάρμαρο στο δυτικό τοίχο του ναού της Κοίμησης της Μακρινίτσας⁸⁹. Στη μελέτη των Αναστασιάδου και Κοντογιαννοπούλου ανασκευάζεται η παλιά άποψη του Γιαννόπουλου και υποστηρίζεται ότι ο μοναχός Νείλος, που εκτός από Κομνηνοφυής και Δουκοφυής, στο νέο τμήμα με το συμπλήρωμα του επιγράμματος αναφέρεται και ως Παλαιολόγος, δεν μπορεί να είναι άλλος από τον Ιωάννη, γιο του ζεύγους Νικολάου-Ιωάσαφ και Άννας-Ανθούσας, που από τη μεριά της μητέρας του ήταν όντως Παλαιολόγος⁹⁰. Ο Ιωάννης-Νείλος φαίνεται ότι εκάρη μοναχός στη μονή της Θεοτόκου Μακρινιτίσσης, που ίδρυσε ο παππούς του Κωνσταντίνος. Είχε ένα περίεργα έντονο όνειρο, το οποίο τον οδήγησε στην επιθυμία για ανακαίνιση της μονής Μακρινιτίσσης, και έτσι έγινε ο δεύτερος κτήτοράς της· έβαλε και καταγράφηκε το συγκεκριμένο ενύπνιο και το προέταξε μάλιστα ως κείμενο αυτόνομο σε κώδικα με ομιλίες του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου και του αγίου Βασιλείου, τον οποίο και δώρισε στη μονή, σύμφωνα με τη Μαρίνα Λουκάκη⁹¹ (κώδ. 258 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος). Αν και δεν μνημονεύεται πότε ακριβώς απεβίωσε, η σαρκοφάγος του χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} ή στις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα⁹².

Η Άννα-Ανθούσα και οι συμμονάζουσές της εγκαταστάθηκαν σε μοναστήρι που δεν αναφέρεται στα έγγραφα του *Διπλωματαρίου*, αλλά είναι πολύ πιθανόν ότι κατέληξαν στο *Ήσυχασταρείον* της Θεοτόκου⁹³, που κατά πάσαν πιθανότητα ταυτίζεται με το ναό της Επισκοπής⁹⁴, όπου φαίνεται ότι απεβίωσε μετά το 1277⁹⁵ και τάφηκε. Οι πλάκες που αποτέλεσαν το επιτύμβιο μνημείο της βρέθηκαν στο ναό αυτόν: η πρόσθια όψη με την επιγραφή με το όνομά της στην πρόθεση, ενώ τα θωράκια των πλάγιων πλευρών θραυσμένα και εντοιχισμένα⁹⁶.

Σύμφωνα με τα έγγραφα του *Διπλωματαρίου*, η μονή του Τιμίου Προδρόμου της Νέας Πέτρας είχε ως μετόχια την Παναγία Πορταρέα, από την οποία και προήλθε το όνομα του μεταγενέστερου οικισμού, και τον Άγιο Νικόλαο του Επαλιροπάτου, Παλιρεοπάτου ή Παλιρροπάτου⁹⁷. Τα μετόχια αυτά, που είχαν ιδρυθεί παλαιότερα και διέθεταν περιουσία, συνέβαλαν καθοριστικά στη συντήρηση και στην οικονομική και διοικητική αυτονομία της μονής της Νέας Πέτρας, ενώ συγχρόνως διαδραμάτισαν και καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση της επιρροής και της εξουσίας της στο χωριό της Δρυανούβαινας⁹⁸.

Στις τοικοποιίες του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου της Πορταριάς βρίσκονται εντοιχισμένα βυζαντινά γλυπτά, που, σύμφωνα με τον Γιαννόπουλο, προέρχονται από τη μονή της Νέας Πέτρας⁹⁹. Αντίστοιχη άποψη εξέφρασε και η Ασημακοπούλου-Ατζακά¹⁰⁰. Αντίθετα, ο Ανδρούδης άφησε ανοικτό το ενδεχόμενο τα

⁸⁹ Για την πλάκα και την επιγραφή, βλ. Παζαράς 1988, 40-41 αρ. 47, 145-146, πίν. 35γ. Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 525-528, εικ. 1-4, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹⁰ Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 528-529. Για την υποστήριξη της άποψης του Γιαννόπουλου, βλ. και Κουλουράς 1997, 173-175.

⁹¹ Λουκάκη 1994.

⁹² Βλ. Παζαράς 1988, 145-146 και Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 529.

⁹³ Το *Ήσυχαστήριον* - *Ήσυχασταρείον* της Θεοτόκου κατοχυρώνεται ως τρίτο μετόχι της μονής του Προδρόμου σε υπόμνημα του πατριάρχη Ιωσήφ του Α΄, του Αυγούστου 1273 (Miklosich, Müller 1871, 369-371), στο β' χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η΄, του Σεπτεμβρίου 1274 (στο ίδιο, 333, 335) και σε ειδικό εκδοτήριο έγγραφο του επισκόπου Δημητριάδος Μιχαήλ Παναρέτου, του Απριλίου 1280 (στο ίδιο, 422-423).

⁹⁴ Magdalino 1976, 103-104. Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 530. Βαραλής (υπό έκδοση).

⁹⁵ Η Άννα-Ανθούσα αναφέρεται ως μοναχή εν ζωή στο γ' χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η΄, που έχει χρονολογηθεί μεταξύ 1277 και 1278/9 από τον Trapp. Βλ. παραπάνω σημ. 86.

⁹⁶ Βλ. Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 529-530.

⁹⁷ Miklosich, Müller 1871, 333, 334, 341, 365, 367, 368, 374, 375, 414-416.

⁹⁸ Γιαννόπουλος 1925, 237. Κουλουράς 1997, 258-260.

⁹⁹ Γιαννόπουλος 1925, 210.

¹⁰⁰ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 168.

εν λόγω γλυπτά να έχουν προέλθει από προγενέστερο ναό ή ναούς της περιοχής¹⁰¹. Το ενδεχόμενο αυτό είναι πιο πιθανό, διότι τα γλυπτά δεν φαίνεται να αποτελούν προϊόντα από ένα συγκεκριμένο είδος μαρμάρου, ενός εργαστηρίου ή μιας μόνο εποχής, όπως θα περίμενε κανείς για ναούς που ιδρύθηκαν από χορηγία αρχόντων· αντίθετα, είναι μέλη που φιλοτεχνήθηκαν σε αρκετά είδη μαρμάρων, συλλέχθηκαν από περισσότερα του ενός σημεία ή κτίρια, ενδεχομένως ήδη θραυσμένα ή ελλιπή, και ανήκουν από τον 11^ο έως και τον 13^ο αιώνα, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Συνοψίζοντας, το μαρμάρينو διακοσμημένο υλικό της παρούσας μελέτης συνδέεται κατά κάποιο ικανό ποσοστό με την οικογένεια των Μαλιασπνών και, ειδικά, με τα δύο μοναστήρια που ιδρύθηκαν από αυτήν, τη μονή της Θεοτόκου Οξείας Επισκέψεως στη Μακρινίτσα και τη μονή του Τιμίου Προδρόμου της Νέας Πέτρας στην Πορταριά, όπου μόνασαν οι κτήτορές τους, ο Κωνσταντίνος Μαλιασπνός, ο Νικόλαος Μαλιασπνός – μοναχός Ιωάσαφ, η Άννα Μαλιασπνή – μοναχή Ανθούσα και ο Ιωάννης Μαλιασπνός – μοναχός Νείλος, καθώς και με τα μετόχια τους.

Τα γλυπτά μέλη που έχουν εντοιχιστεί στην Επισκοπή Άνω Βόλου, στον Άγιο Νικόλαο και τον Άγιο Ιωάννη Πορταριάς, στην Κοίμηση και τον Άγιο Αθανάσιο Μακρινίτσας, καθώς και σε άλλους ναούς της περιοχής, όπως στον Άγιο Γεώργιο Πορταριάς και στην Αγία Τριάδα Άνω Βόλου, παρουσιάζουν πολλές αναλογίες και ομοιότητες μεταξύ τους, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι προέρχονται από τρεις ή τέσσερις συγκεκριμένες «πηγές» συγκέντρωσης βυζαντινών μαρμάρων με ανάγλυφο διάκοσμο. Ανάμεσα στις «πηγές» αυτές δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί και η ίδια η Δημητριάδα, δηλαδή το Κάστρο του Βόλου, που είχε μια διαχρονική κατοίκηση σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, αλλά δυστυχώς ούτε ο αριθμός ούτε το είδος των εκκλησιών της μας είναι γνωστά από γραπτές μαρτυρίες ή από ανασκαφές. Η γεωγραφική εγγύτητα των θέσεων αυτών των «πηγών» συγκέντρωσης του μαρμάρινου υλικού εξυπηρέτησε, βεβαίως, τα συνεργεία που ανέλαβαν την οικοδόμηση και τη διακόσμηση των ναών των οικισμών του δυτικού Πηλίου από το 17^ο αιώνα και εξής. Ο τυχαίος και ασυντόνιστος, εν πολλοίς, προσπορισμός των βυζαντινών ανάγλυφων μελών και η συνέχιση του προσπορισμού τους για μακρό χρονικό διάστημα έχει οδηγήσει στον εντοπισμό διάσπαρτων μελών από τα ίδια σύνολα, για τα οποία είναι αναγκαία μια συνολική μελέτη όλων των εντοιχισμένων γλυπτών. Για την επίτευξη αυτού του φιλόδοξου σκοπού είναι επιβεβλημένο να γίνουν ορισμένες καταρχήν επιμέρους μελέτες, όπως αυτές της Κοντογιαννοπούλου¹⁰², των Αναστασιάδου και Κοντογιαννοπούλου¹⁰³ και του Ανδρούδη¹⁰⁴. Στην προσπάθεια αυτή επιθυμώ να συμβάλω κι εγώ με την ανά χείρας μελέτη.

¹⁰¹ Ανδρούδης 2020, 590.

¹⁰² Κοντογιαννοπούλου 2000 και 2014.

¹⁰³ Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009.

¹⁰⁴ Ανδρούδης 2007, 2010 και 2020.

Κεφάλαιο 2°

Ζητήματα εικονογραφίας των γλυπτών

Στα γλυπτά του ναού του Αγίου Νικολάου και της Μονής Προδρόμου Νέας Πέτρας στην Πορταριά απαντούν γνωστά εικονογραφικά θέματα της βυζαντινής γλυπτικής. Οι συνθέσεις χαρακτηρίζονται από την εκτεταμένη χρήση πλαισίων και ροδάκων: τα πλαίσια άλλοτε οργανώνουν το χώρο που θα διακοσμηθεί και άλλοτε λειτουργούν ως συμπληρωματικά διακοσμητικά στοιχεία. Επιπλέον, οι συνθέσεις εμπλουτίζονται με την παρουσία σταυρών και αρχιτεκτονικών κοσμημάτων, ενώ αξιοσημείωτη είναι η απόδοση ζωικών μορφών, όπως αετών, παγονιών και γρυπών, που προσδίδουν ιδιαίτερη εικαστική δυναμική και εντάσσονται στη συμβολική γλώσσα της βυζαντινής τέχνης.

Τα διακοσμητικά θέματα των γλυπτών της Πορταριάς μπορούν να ταξινομηθούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

- I. Σταυροί
- II. Ζωϊκός διάκοσμος
- III. Φυτικός διάκοσμος
- IV. Γεωμετρικά θέματα
- V. Αρχιτεκτονικά κοσμήματα

I. Σταυροί

Ο σταυρός αποτελεί θρησκευτικό σύμβολο, συνδεδεμένο άρρηκτα με τον Χριστιανισμό¹⁰⁵. Ως σύμβολο μαρτυρίου του Χριστού, ο σταυρός από σύμβολο θανάτου μεταμορφώθηκε σε σημείο νίκης, λύτρωσης και σωτηρίας. Το σχήμα του, με την κάθετη και οριζόντια κεραία του, συχνά ερμηνεύεται ως έκφραση της σύνδεσης του ανθρώπου με το θείο και της διάδοσης της πίστης σε όλον τον κόσμο. Για τους πιστούς ο σταυρός λειτουργεί ως μέσο πνευματικής προστασίας και υπέρβασης των υλικών περιορισμών, ενώ η παρουσία του σε εκκλησίες, εικόνες και λατρευτικά αντικείμενα ενισχύει την αίσθηση της θείας παρουσίας.

Ο σταυρός κατέχει εξέχουσα θέση στη βυζαντινή γλυπτική, όπου λαξεύεται σε αρχιτεκτονικά μέλη και σε τέμπλα, θωράκια και επιτύμβια μνημεία, γιατί ως αποτρεπτικό έμβλημα διώχνει τους δαίμονες και περιφρουρεί το ναό, εν γένει, και τα καθ' έκαστα μέρη του, ξεχωριστά¹⁰⁶. Δηλαδή εκτός από θρησκευτικό σύμβολο, ο σταυρός έχει και αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Συχνά κοσμεί σαρκοφάγους,

¹⁰⁵ Παζαράς 1983, 114.

¹⁰⁶ Πρβλ. Παζαράς 1983, 115 σημ. 324, με παράθεμα από τον Θεόδωρο Στουδίτη. Βλ. και Κοντογιαννοπούλου 2000, 70 σημ. 187.

υποδηλώνοντας την πίστη στην αιώνια ζωή. Η ποικιλία των μορφών του, από απλούς εγγεγραμμένους σε διάχωρα σταυρούς ως περίτεχνα διακοσμημένα σύμβολα με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα, αναδεικνύει τη σημασία του στην εικονογραφία.

Σταυροί τύπου Μάλτας

Ο σταυρός τύπου Μάλτας περικλείεται σε κύκλο ή είναι χωρίς πλαίσιο¹⁰⁷ και διατηρεί πάντοτε με αυστηρότητα και σαφήνεια τη χαρακτηριστική συμμετρική γεωμετρική του δομή. Αποτελείται από τέσσερα ίσα σκέλη με καμπύλες πλευρές και πεπλατυσμένα άκρα που έχουν αιχμηρές απολήξεις στις γωνίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα άκρα των κεραιών του σταυρού απολήγουν σε δισκάρια, σταγόνες ή μήλα, πλουτίζοντας τις μορφολογικές διαφοροποιήσεις του.

Στα γλυπτά της Πορταριάς συναντούμε λίγους σταυρούς τύπου Μάλτας: στην πλάκα σαρκοφάγου αρ. **1**, στο γωνιόλιθο αρ. **18**, στο τμήμα επιστυλίου αρ. **21** και στον κιονίσκο αμφικιονίσκου παραθύρου αρ. **42**. Ο σταυρός της σαρκοφάγου αρ. **1** σώζεται εν μέρει: διατηρούνται μόνο δύο άκρα κεραιών, οι απολήξεις των οποίων αποδίδονται με την τεχνική της πρισματικής γλυφής. Ανάλογος σταυρός απαντά σε επιστύλιο από την Αθήνα¹⁰⁸, ίσως των αρχών του 11^{ου} αιώνα, στο οποίο όμως ο σταυρός τοποθετείται μέσα σε ορθογώνιο διάχωρο. Αντιθέτως, ο σταυρός τύπου Μάλτας στον γωνιόλιθο αρ. **18** παρουσιάζει διαφορετικά χαρακτηριστικά: ο σταυρός, σε χαμηλό ανάγλυφο, φέρει διπλό περίγραμμα, ενώ τα διάκενα μεταξύ των κεραιών δεν εισέχουν. Ανάλογοι σταυροί με τονισμένα περιγράμματα απαντούν σε πεσσίσκους της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα¹⁰⁹, σε θωράκιο του καθολικού της Περιβλέπτου στα Πολιτικά Ευβοίας¹¹⁰ και σε τμήμα επιστυλίου (;) από την Κοίμηση της Θεοτόκου στον Τουρκολέκα Αρκαδίας¹¹¹, στο οποίο όμως τα διάκενα γεμίζουν με δισκάρια, όλα του 10^{ου} – 11^{ου} αιώνα. Ο σταυρός στο κιονόκρανο του αμφικιονίσκου αρ. **42** είναι ίδιος με εκείνον στο γωνιόλιθο αρ. **18**, αλλά αποδίδεται σε μικρότερη κλίμακα, ενώ τα λοχόσχημα διάκενα μεταξύ των κεραιών διαθέτουν γωνιώδη γλυφή ως κεντρική νεύρωση. Τέλος, ο σταυρός στο τμήμα επιστυλίου με αρ. **21** είναι έξεργος μέσα σε κυκλικό κομβίο. Στη διασταύρωση των κεραιών διαθέτει δισκάριο και κάθε σκέλος του επικαλύπτεται με τρίφυλλο, ενώ το κομβίο περιβάλλει πλοχμός από δισχιδή ταινία, που σχηματίζει κοίλο μετάλλιο. Δυστυχώς, η έρευνα μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπίσει όμοιο ή ανάλογό του, ώστε φαντάζει μοναδικό. Θυμίζει ωστόσο κομβίο με φυλλοφόρο σταυρό που περιβάλλεται από στεφάνι με λοξά φυλλάρια σε σειρά σε κιονόκρανο της μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη¹¹², που έχει χρονολογηθεί στον 11^ο αιώνα – τέτοιου είδους έργα της πρωτεύουσας ίσως αποτέλεσαν πρότυπα για το σταυρό του επιστυλίου αρ. **21**.

Ισοσκελείς (ελληνικοί) σταυροί

Ο ισοσκελής σταυρός διακρίνεται από τη συμμετρία των τεσσάρων κεραιών του, που έχουν ίσο μήκος και συντελούν στην επίτευξη εικονογραφικής ισορροπίας. Τα άκρα των κεραιών ενίοτε διαφοροποιούνται μορφολογικά: είναι αποστρογγυλεμένα ή φέρουν διακοσμητικά στοιχεία, όπως μήλα ή δίσκους ή αγκυροειδείς απολήξεις. Πράγματι, το κέντρο του ρόδακα του θωρακίου αρ. **2** καταλαμβάνεται από έξεργο κομβίο που φέρει ισοσκελή σταυρό με αγκυρωτά άκρα, τα οποία περικλείουν

¹⁰⁷ Μουτσόπουλος 1984, 143. Παζαράς 1988, 116. Καββαδία- Σπονδύλη 1989-1990, 205.

Κοντογιαννοπούλου 2000, 70.

¹⁰⁸ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 149 αρ. 203.

¹⁰⁹ Μουτσόπουλος 1999, 250, εικ. 207.

¹¹⁰ Μουτσόπουλος 1999, 250, εικ. 206.

¹¹¹ Τσεκές 2016, τόμ. Β', 220 αρ. 294.

¹¹² Grabar 1976, 39-40 αρ. 8, πίν. CVIII d.

δισκάρια. Ανάλογοι σταυροί είναι γνωστοί στα κιονόκρανα της Παναγίας του Οσίου Λουκά των μέσων του 10^{ου} αιώνα, και του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά, ίσως των αρχών του 11^{ου} αιώνα¹¹³. Όμοιους ακριβώς με το σταυρό του θωρακίου αρ. **2** βρίσκουμε σε επιστύλιο, σε κιονόκρανο τέμπλου και σε θωράκιο που είναι εντοιχισμένα στην Κοίμηση της Θεοτόκου της Μακρινίτσας, τα οποία έχουν τοποθετηθεί στο τέλος του 11^{ου} αιώνα¹¹⁴.

Μια ιδιαίτερη μορφή ισοσκελούς φυλλοφόρου ελληνικού σταυρού απαντά στο θωράκιο αρ. **24**, που σώζεται κατά το ήμισυ. Ο σταυρός είναι τρισιχιδής και στο κέντρο διασταυρώνονται μόνο τα κεντρικά τμήματα, ενώ τα ακριανά σχηματίζουν γωνίες. Τα άκρα των κεραιών απολήγουν σε διασπασμένα ανθέμια¹¹⁵ και κάθε ημιανθέμιο συναντάται με το γειτονικό του και μαζί σχηματίζουν εντός των διάκενων τρίφυλλα ανθέμια. Πιθανό πρότυπό του μοιάζει να είναι μετάλλιο που περικλείει δισχιδή ισοσκελή σταυρό με πεντάφυλλα ανθέμια στα διάκενα από διάχωρο της κάτω πλευράς του επιστυλίου του τέμπλου του διακονικού στο καθολικό του Οσίου Λουκά, των αρχών του 11^{ου} αιώνα¹¹⁶. Όμοιοι ισοσκελείς σταυροί από τρισιχιδείς ταινίες με ανάλογα διασπασμένα ανθέμια στις άκρες μέσα σε μετάλλια απαντούν σε δύο πλάκες σαρκοφάγων από τη Βέροια και τη μονή Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος¹¹⁷, ενώ αντίστοιχοι μικροί σταυροί σε πλούσιο φυτικό διάκοσμο απαντούν σε έξεργα κομβία επιστυλίων από την Αθήνα¹¹⁸.

Κατά το Νικόλαο Μουτσόπουλο, οι κεραίες του σταυρού διακλαδίζονται στις απολήξεις τους και παρουσιάζουν συστροφή, γεγονός που επιτρέπει τη θεωρητική υπόθεση ότι η μορφή του προέρχεται από ένα συμμετρικό σταυρό με περίγραμμα¹¹⁹. Σύμφωνα με τον Παζαρά, ο ισοσκελής σταυρός σε μετάλλιο, με ανθέμια που εκφύονται από τις κεραίες του και γεμίζουν τα διάκενα, αποκτά τη μορφή πολύλοβου ρόδακα¹²⁰.

Λατινικοί σταυροί

Σε αντίθεση με άλλες περιοχές, όπου οι λατινικοί σταυροί είναι πολυάριθμοι, στο σύνολο των γλυπτών της Πορταριάς η χρήση τους περιορίζεται στην σαρκοφάγο με αρ. **1** και στα επιστύλια τέμπλου με αρ. **21** και **33**. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για λατινικούς φυλλοφόρους σταυρούς. Η πλάκα της σαρκοφάγου με αρ. **1** κοσμεύεται με δύο σταυρούς: ο αριστερός σχηματίζεται από τριμερή ταινία, με το μεσαίο τμήμα πλατύ και με άκρα κεραιών που απολήγουν σε ομόκεντρα δισκάρια, τα οποία μιμούνται πολύτιμους λίθους. Όμοιοι σταυροί απαντούν σε γλυπτά της Αθήνας του 12^{ου} αιώνα, πλάκες σαρκοφάγων¹²¹, ανώφλια¹²² και άλλα¹²³. Ο δεξιός σταυρός, αντίθετα, αποτελείται από αλυσιδωτό πλοχμό, ένα σχετικά σπάνιο είδος πλοχμού που συναντάται στην Αρκαδία, όπως σε πλάκα από τη μονή της Γοργοεπηκόου Νεσπάνης¹²⁴, του 10^{ου} – 11^{ου} αιώνα, και ιδίως σε κιονόκρανα από τη Δημητσάνα¹²⁵ και από την Καρύταινα¹²⁶, του 12^{ου} αιώνα. Το επιστύλιο αρ. **21** φέρει τριταίνωτο

¹¹³ Μπούρα 1980, εικ. 94-95, 112. Dennert 1997, 5, 10, 179 αρ. 2a, 180 αρ. 10, πίν. 1, 3.

¹¹⁴ Κοντογιαννοπούλου 2000, 32-33 αρ. 63, 36 αρ. 72, 37 αρ. 74-75.

¹¹⁵ Για το όρο, βλ. Καλοπίση-Βέρτη, Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου 2010, 166 αρ. 178.3.2.

¹¹⁶ Schulz, Barnsley 1901, πίν. 23. Μπούρας 2015, πίν. ΙΓ'.

¹¹⁷ Παζαράς 1988, 26 αρ. 12, πίν. 10 και 29 αρ. 20, πίν. 15β.

¹¹⁸ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 182-183 αρ. 254 και 184-185 αρ. 257.

¹¹⁹ Μουτσόπουλος 1984, 10.

¹²⁰ Παζαράς 1988, 116.

¹²¹ Παζαράς 1988, 46 αρ. 58, πίν. 47 και 46-47 αρ. 60, πίν. 49.

¹²² Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 101 αρ. 140, 123 αρ. 165 και 153 αρ. 209.

¹²³ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 175 αρ. 241.

¹²⁴ Τσεκές 2016, τόμ. Α', 123-124.

¹²⁵ Τσεκές 2016, τόμ. Α', 123-124 και τόμ. Β', 93, αρ. 119.

¹²⁶ Τσεκές 2016, τόμ. Β', 107 αρ. 137 και 108, αρ. 138.

φυλλοφόρο σταυρό, στον οποίο δύο χιαστί χαράξεις σημειώνονται στη διασταύρωση των κεραιών¹²⁷. Σε αντίθεση με τους δύο σταυρούς της σαρκοφάγου αρ. **1**, ο σταυρός του επιστύλιου αρ. **21** χαρακτηρίζεται από απλούστερη σχεδίαση, που ανάλογη απαντά σε σταυρούς της σαρκοφάγου από τη μονή Πετράκη¹²⁸ και της πλάκας σαρκοφάγου από τη μονή Πεντέλης¹²⁹. Τέλος, στο επιστύλιο με αρ. **33** ο σταυρός θα βρισκόταν αρχικά στο κέντρο της σύνθεσης του διακόσμου: τρισιδιά, φέρει σταγόνες στα άκρα των κεραιών του, όπως δείχνουν τα άκρα της οριζόντιας κεραίας, και φύλλο στη βάση, μεταξύ των δύο κλάδων που εκφύονται από την κάθετη κεραία. Πρότυπα για την απόδοσή του διασώζονται στην Αθήνα από τα τέλη του 10^{ου} αιώνα¹³⁰.

Σταυροί τύπου Αναστάσεως

Οι σταυροί τύπου Αναστάσεως ή πατριαρχικοί διαθέτουν δυο οριζόντιες κεραιές, μια μικρή και μια μεγάλη, διαμορφώνονται από απλή ή από τριμερή ταινία με χιαστί χαράξεις ή σταγόνες στις διασταυρώσεις των κεραιών και οι απολήξεις τους είναι συχνά πεπλατυσμένες ή στρογγυλεμένες με ομόκεντρους κύκλους. Εμφανίζονται για πρώτη φορά σε λειψανοθήκες του 9ου αιώνα¹³¹.

Στον κατάλογο των γλυπτών της Πορταριάς εντοπίζεται μόνον ένας σταυρός τύπου Αναστάσεως σε πλάκα του ναού του Προδρόμου αρ. **38**. Πρόκειται για τμήμα πιθανώς καλυπτήριας πλάκας σαρκοφάγου από γκρίζο μάρμαρο εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του ναού: φυλλοφόρος σταυρός τύπου Αναστάσεως με δύο οριζόντιες κεραιές με δισκάρια στα άκρα τοποθετείται κάτω από τόξο, το οποίο ανακομβώνεται με εκατέρωθεν μετάλλια που περικλείουν αντωπούς αετούς. Στα τεταρτημόρια της άνω οριζόντιας κεραίας του σταυρού γράφεται η γνωστή φράση *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστοῦ)ς Νικᾶ*. Σύμφωνα με τον Παζαρά, σταυροί τύπου Αναστάσεως περιβαλλόμενοι από τόξα –μεμονωμένοι ή σε σειρά – συναντώνται αρκετά συχνά σε σαρκοφάγους¹³². Ωστόσο, ο συγκεκριμένος σταυρός, που έχει αποδοθεί σε επιπεδόγλυφο, εικονογραφικά και τεχνοτροπικά ταυτίζεται με το σταυρό στην πλάκα της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασπηνής¹³³ (σχέδ. 1), που βρίσκεται στον ναό της Επισκοπής Άνω Βόλου και χρονολογείται μετά το 1277¹³⁴.

Φυλλοφόροι σταυροί

Οι φυλλοφόροι σταυροί συνιστούν ένα σύννηθες διακοσμητικό θέμα¹³⁵, κατά το οποίο από τη βάση σταυρών κάθε τύπου εκφύονται δενδρύλλια, βλαστοί ή κληματίδες, που αναπτύσσονται όρθια, λοξά ή ελίσσόμενα γύρω από το σταυρό, πλαισιώνοντάς τον με οργανικές φόρμες που αποδίδουν την έννοια της ζωοδότριας δύναμής του. Έτσι, ο σταυρός ταυτίζεται με το Δέντρο της Ζωής, που συνδέεται άρρηκτα με το Δέντρο της Γνώσης στον Παράδεισο, το οποίο σηματοδότησε την πτώση του ανθρώπου¹³⁶.

Οι φυλλοφόροι σταυροί στα γλυπτά της Πορταριάς είναι ευάριθμοι: απαντούν σε πλάκες σαρκοφάγων αρ. **1** και **38**, στα επιστύλια τέμπλου αρ. **21** και **33**, καθώς και στο

¹²⁷ Ανάλογα κοσμούνται σταυροί στη Αθήνα. Πρβλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 175 αρ. 241.

¹²⁸ Παζαράς 1988, 46 αρ. 58, πίν. 47.

¹²⁹ Παζαράς 1988, 47 αρ. 61, πίν. 50.

¹³⁰ Πρβλ. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 91 αρ. 127 και 99 αρ. 138.

¹³¹ Sheppard 1969, 66.

¹³² Βλ. Παζαράς 1988, 114-115 και ιδίως αρ. 17, 20-21, 23, 31-32, 43, 49, 51, 78, 91.

¹³³ Παζαράς 1988, 38-40 αρ. 45, πίν.30β-33. Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 530, σημ. 37.

Ανδρούδης, Βαραλής, Νάνου, υπό δημοσίευση.

¹³⁴ Για τη χρονολόγηση, βλ. παραπάνω σημ. 95.

¹³⁵ Talbot-Rice 1950. Grabar 1976, 31. Παζαράς 1988, 118.

¹³⁶ Frazer 1973, 148. Παζαράς 1988, 118. Κοντογιαννοπούλου 2000, 61, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

θωράκιο αρ. **24**. Οι όρθιοι ελισσόμενοι βλαστοί της πλάκας με αρ. **1** θυμίζουν θωράκια και τμήμα υπερθύρου από την Αθήνα¹³⁷, του 10^{ου} ή ίσως, καλύτερα, του 11^{ου} αιώνα, και πλάκες σαρκοφάγων από τη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους και από τη Θεσσαλονίκη¹³⁸, του 11^{ου} αιώνα. Ανάλογος βλαστός εντοπίζεται και στο επιστύλιο τέμπλου αρ. **21**.

Μια παραλλαγή ασυνήθιστου φυλλοφόρου σταυρού υπάρχει στο επιστύλιο τέμπλου αρ. **33**, επειδή από τον τρισιδή σταυρό εκφύονται αντισυμμετρικά ημιανθέμια που περικλείονται από επίσης τρισιδή μνηοειδή, που εφάπτονται με τους ανακομβούμενους βλαστούς των κυκλικών διαχώρων. Παρόμοια μνηοειδή απαντούν σε ανάγλυφα επιθηματοειδή κιονόκρανα από το Δρεονο και στα θωράκια τέμπλου του καθολικού της Παναγίας Περιβλέπτου στην Αχρίδα της Βόρειας Μακεδονίας, του 11^{ου} αιώνα¹³⁹, αλλά εκεί ο σταυρός είναι τύπου Μάλτας και τα μνηοειδή διατάσσονται σε διαφορετικές θέσεις γύρω από τους σταυρούς. Όμοια απόδοση αντισυμμετρικών ανθεμίων απαντά σε πλάκες σαρκοφάγων από τη Θεσσαλονίκη του 11^{ου} αιώνα, επίσης¹⁴⁰.

Στο κέντρο της επιπεδόγλυφης πλάκας σαρκοφάγου αρ. **38** σώζεται τόξο, κάτω από οποίο φυλλοφόρος σταυρός τύπου Αναστάσεως διχαλώνεται σε δισχιδείς βλαστούς που πλέκουν τριγωνικό διάχωρο και, στη συνέχεια, υψώνονται προς την οριζόντια κεραία απολήγοντας σε ημιανθέμια που γεμίζουν τις κολπώσεις τους. Η εκτέλεση είναι επιπεδόγλυφη, λεπτοφυής και μοιάζει σε όλα με την πλάκα σαρκοφάγου της Επισκοπής στον Άνω Βόλο¹⁴¹ (**Σχέδ. 1**) χρονολογούμενη μετά το 1277.

Τέλος, ιδιαίτερος είναι ο τύπος του φυλλοφόρου σταυρού που απαντά στο θωράκιο αρ. **24**, επειδή διαθέτει τρισιδείς κεραίες και σύνθετη φυτική διακόσμηση. Τα άκρα του σταυρού διακλαδίζονται και απολήγουν σε διασπασμένα ανθέμια¹⁴², που σε συνδυασμό με τα γειτονικά τους, σχηματίζουν πεντάφυλλα ανθέμια στα διάκενα. Πιθανό πρότυπο εντοπίζεται σε μετάλλιο που περιλαμβάνει δισχιδή ισοσκελή σταυρό με πεντάφυλλα ανθέμια στα διάκενα, το οποίο κοσμεί διάχωρο της κάτω πλευράς του επιστυλίου του τέμπλου του διακονικού στο καθολικό του Οσίου Λουκά και χρονολογείται στις αρχές του 11^{ου} αιώνα¹⁴³. Αντίστοιχοι φυλλοφόροι σταυροί με παρόμοια διάσπαρτα ανθέμια εντός μεταλλίων συναντώνται σε πλάκες σαρκοφάγων από τη Βέροια και τη μονή Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος¹⁴⁴, ενώ παραλλαγές απαντούν και σε κομβία επιστυλίων της αθηναϊκής γλυπτικής¹⁴⁵. Ανάλογος ισοσκελής σταυρός με τρίφυλλα ανθέμια μεταξύ των κεραιών του απαντά και σε θωράκιο εντοιχισμένο στην Κοίμηση της Μακρινίτσας¹⁴⁶.

II. Ζωϊκός διάκοσμος

Οι απεικονίσεις ζώων στα γλυπτά τις Πορταριάς αφορούν είτε σε μυθικά, όπως ο γρύπας, είτε σε πραγματικά ζώα, όπως το λιοντάρι, η αλεπού, το φίδι, το παγόνι και ο αετός. Μεμονωμένες απεικονίσεις ζώων απαντούν στα θωράκια αρ. **6** και **7**, ενώ σε

¹³⁷ Σκλαβου-Μαυροειδή 1999, 91 αρ. 127, 111-112 αρ. 152 και 123 αρ. 165.

¹³⁸ Παζαράς 1988, 28 αρ. 17, πίν. 13β και 33 αρ. 31, πίν. 22γ.

¹³⁹ Filipova 1997, 112-113, πίν. CXXVII-CXXIX.

¹⁴⁰ Παζαράς 1988, 33 αρ. 30-31, πίν. 22.

¹⁴¹ Παζαράς 1988, 38-39 αρ. 45Α, πίν. 30β και 32α.

¹⁴² Για το όρο, βλ. Καλοπίση-Βέρτη, Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου 2010, 166 αρ. 178.3.2.

¹⁴³ Schulz, Barnsley 1901, πίν. 23. Μπούρας 2015, πίν. ΙΓ'.

¹⁴⁴ Παζαράς 1988, 26 αρ. 12, πίν. 10 και 29 αρ. 20, πίν. 15β.

¹⁴⁵ Σκλαβου-Μαυροειδή 1999, 182-183 αρ. 254 και 184-185 αρ. 257.

¹⁴⁶ Κοντογιαννοπούλου 2000, 40-41 αρ. 83, πίν. 83.

ευρύτερες συνθέσεις εντάσσονται τα ζώα στο θωράκιο αρ. **17**, στο επίθημα αμφικιονίσκου αρ. **26**, στις πλάκες σαρκοφάγων αρ. **38, 44, 46-47** και στο θωράκιο αρ. **48**.

Κεντρικό θέμα του θωρακίου αρ. **6** περιλαμβάνει ανάγλυφο δέντρο μπροστά από το οποίο έχει λαξευτεί γρύπας με ανασκωμένα τα μπροστινά του πόδια, ανοιχτές φτερούγες που ακολουθούν τους άξονες των κλαδιών του δέντρου και σιγμοειδή ουρά, που απολήγει σε σχηματοποιημένο ανθέμιο. Ως μυθικό ον, αποδίδεται με φτερά, κεφαλή αετού και σώμα λιονταριού, ενσαρκώνοντας την ένωση των δύο αυτών ζώων, που στην χριστιανική παράδοση συμβολίζει τη διττή φύση του Χριστού ως Παντοκράτορα¹⁴⁷. Ο Παζαράς αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο γρύπας αποτελεί «σύμβολο της διπλής φύσης του Χριστού»¹⁴⁸ και συγκαταλέγεται στα πιο διαδεδομένα θέματα ανατολικής προέλευσης που απαντούν στη βυζαντινή γλυπτική του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα¹⁴⁹. Η απόδοση του γρύπα στο θωράκιο αρ. **6** παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με γρύπα θωρακίου από το τέμπλο του καθολικού της μονής της Θεοτόκου Παντανάσσης κοντά στη Φιλιππιάδα, των μέσων του 13^{ου} αιώνα¹⁵⁰.

Στο τμήμα του καλύμματος της σαρκοφάγου του Νείλου Μαλιασπνού αρ. **46** σώζεται καθιστός γρύπας προς τα αριστερά μέσα σε μετάλλιο με την κεφαλή στραμμένη προς τα πίσω, να δέχεται επίθεση στην ουρά του από φίδι. Ομοίως εικονίζεται γρύπας και στην πλάκα αρ. **47** με μόνη τη διαφορά ότι εκεί είναι στραμμένος προς τα αριστερά και στρέφει την κεφαλή προς τα πίσω. Φτερωτοί καθιστοί γρύπες σε επιπεδόγλυφο εντός μεταλλίων απαντούν, ως γνωστόν, και στην πλάκα σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασπνής στην Επισκοπή (σχέδ. 1), που χρονολογείται μετά το 1277, καθώς και σε θωράκιο που φυλάσσεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, της ίδιας περιόδου εποχής¹⁵¹.

Το λιοντάρι, ως σύμβολο με αρχέγονη προέλευση, διατηρεί έντονο συμβολικό και φυλακτικό χαρακτήρα. Η σημασία του πλουτίζεται με αλληγορικές ερμηνείες αντλώντας από τις περιγραφές του *Φυσιολόγου*, σύμφωνα με τις οποίες το νεαρό λιοντάρι ταυτίζεται με τον Χριστό¹⁵². Στο θωράκιο αρ. **17** στο κάτω αριστερό διάκενο της σύνθεσης έχει τοποθετηθεί λιοντάρι καθιστό στα πίσω πόδια με στραμμένη την κεφαλή προς τα πίσω· το σχέδιο που δημοσίευσε ο Γιαννόπουλος¹⁵³ παρουσιάζει και άλλο αντωπά αποδοσμένο λιοντάρι, σε κάπως μικρότερη κλίμακα, στην κάτω δεξιά γωνία του θωρακίου. Η συγκεκριμένη απόδοση εμφανίζεται σπάνια, καθώς το λιοντάρι απεικονίζεται συνήθως σε σκηνές πάλης να κατασπαράσσει άλλα ζώα¹⁵⁴, συμβολίζοντας την πάλη του ισχυρού με τον αδύνατο, τη νίκη του καλού επί του κακού¹⁵⁵. Παρόλ' αυτά το θέμα του λιονταριού με το κεφάλι γυρισμένο στην αντίθετη πλευρά από ό,τι το σώμα το συναντάμε στη βυζαντινή γλυπτική από τον 9^ο και τον 10^ο αιώνα¹⁵⁶. Το λιοντάρι του θωρακίου αρ. **17** φέρει ομοιότητες ως προς την απόδοση της κεφαλής και της μουσούδας, των δυνατών ποδιών με τους γραμμωτούς μηρούς και τα γαμψά νύχια και την απόληξη της ουράς σε θύσανο, με το εικονιζόμενο ζώο σε ανάγλυφο τμήμα από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών που χρονολογείται το 10^ο

¹⁴⁷ Για την εικονογραφία του γρύπα, βλ. πρόσφατα Σακελλαρίου 2023.

¹⁴⁸ Παζαράς 1988, 94. Βαραλής 2005, 256.

¹⁴⁹ Βαραλής 2005, 256. Σακελλαρίου 2023, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹⁵⁰ Βαραλής 2005, 285-259, 257, εικ. 3. Βοκοτόπουλος 2007, 50, εικ. 47. Σακελλαρίου 2023, 115-116 αρ. 12 και 118 αρ. 16.

¹⁵¹ Evans 2004, 112-113 αρ. 58 (S.T. Brooks). Βαραλής 2005, 257. Androudis 2018, 245 και 2023, 374-375, εικ. 10. Σακελλαρίου 2023, 129-128, αρ. 30.

¹⁵² Παζαράς 1988, 95. Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Α', 56.

¹⁵³ Γιαννόπουλος 1924β, 230 εικ.3.

¹⁵⁴ Ορλάνδος 1972-1973, 490. Ορλάνδος 1973-1974, 123, εικ. 1. Για την εικονογραφία των λιονταριών, βλ. πρόσφατα Kontogiannopoulou 2023, 1303, 1304, 1306-1307, σημ. 14, 17, 23-24, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁵⁵ Παζαράς 1988, 95.

¹⁵⁶ Ορλάνδος 1955-1956, 66-67, εικ. 47.

αιώνα¹⁵⁷, ενώ τα πλευρά του είναι αναλόγως τονισμένα όπως τα λιοντάρια θωρακίου της βασιλικής του Αγίου Μάρκου, του 11^{ου} αιώνα¹⁵⁸. Η συνολική απόδοση του λιονταριού του θωρακίου μας παρουσιάζει επίσης αρκετές ομοιότητες με τις φτερωτές λέαινες που απαντούν σε ανάγλυφες πλάκες από την Κοίμηση της Μακρινίτσας, οι οποίες έχουν τοποθετηθεί επίσης στον 11^ο αιώνα¹⁵⁹.

Στο τμήμα θωρακίου αρ. **48** εικονίζεται το σπάνιο θέμα του διδακτικού μύθου του Αισώπου με το σκύλο, τον κόκορα και την αλεπού σε χαμηλό ανάγλυφο¹⁶⁰. Στον άξονα της σύνθεσης παριστανόταν κίονας με τεκτονικό κιονόκρανο, στο οποίο στέκεται ο κόκορας με λοφίο και λειρί στην κεφαλή, ενώ στον κορμό του ακουμπά τα νύχια της η αλεπού, που εικονίζεται στα δεξιά. Το επεισόδιο απεικονίζεται στο γνωστό αμφίγλυφο θωράκιο που φυλάσσεται στα Κρατικά Μουσεία του Βερολίνου¹⁶¹ και χρονολογείται στο 12^ο αιώνα. Στο θωράκιο αυτό η αλεπού και ο σκύλος, που εικονίζονται εκατέρωθεν του κίονα με τον κόκορα, έχουν αποδοθεί με πολύ όμοια χαρακτηριστικά. Επειδή ο σκύλος είναι βουβό πρόσωπο στην ιστορία αυτή, θεωρούμε ότι στο θωράκιο από τον Άγιο Ιωάννη, εφόσον το πτηνό και το τετράποδο μοιάζουν να συνομιλούν, θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τον κόκορα και την αλεπού, τους πρωταγωνιστές του μύθου¹⁶². Μακάρι να είχε σωθεί και το υπόλοιπο τμήμα του θωρακίου, όπου ίσως εικονιζόταν ο σκύλος, για να διαπιστώναμε τις διαφοροποιήσεις που θα είχε η απόδοση της μορφής του σε σχέση με την αλεπού. Πάντως αυτή έχει αποδοθεί σχηματικά και συνοπτικά, όπως αρκετά άλλα τετράποδα ζώα από τον 11^ο αιώνα και εξής, με μουσούδα που έχει απόληξη στρογγυλή, κοντά μυτερά αφτιά, μύες στο πίσω αριστερό πόδι, που έχουν τονιστεί με εγχάρακτες γραμμές και φουντωτή ουρά που αποδίδεται με ψαροκόκκαλο. Η επιφάνεια του μαρμάρου μοιάζει να είναι τόσο φθαρμένη (ή με τέτοιο τρόπο φινιρισμένη) όσο και σε πλάκα με γρύπα που επιτίθεται σε τετράποδο από το Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας¹⁶³, την οποία ο Grabar με επιφύλαξη έχει τοποθετήσει στο 13^ο αιώνα. Ωστόσο, πρόκειται ίσως για έργο του 12^{ου} αιώνα, που έχει φθαρεί σε μεγάλο βαθμό. Ως παράλληλα θα μπορούσαν να αναφερθούν δύο υπέρθυρα και ένα επιστύλιο από την Αθήνα, του 11^{ου} ή του 12^{ου} αιώνα, που φέρουν μεν διάκοσμο σε μικρή κλίμακα, αλλά διασώζουν γρύπες και κυνήγι με σκύλους, που τα σώματά τους διατηρούνται καλύτερα¹⁶⁴.

Στα γλυπτά της Πορταριάς συναντώνται ορισμένες παραστάσεις πτηνών, κυρίως παγωνιών και αετών.

Το κέντρο του θωρακίου αρ. **7** καταλαμβάνει παγόνι λαξευμένο σε εξέχον ανάγλυφο, την ώρα που του επιτίθενται δυο φίδια¹⁶⁵. Το στρογγυλό σώμα, το εγχάρακτο φτέρωμα, τα πόδια με τα γαμψά νύχια, οι ανοιχτές κατά μέτωπο φτερούγες και η σχηματοποιημένη ουρά στο θωράκιο αυτό θυμίζουν τον αετό του θωρακίου του τέμπλου του ναού της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, της β' πεννηταετίας του 13^{ου} αιώνα¹⁶⁶, και τους δικεφάλους αετούς στις πλάκες των πλαγίων όψεων της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασπηνής, του τέλους του ίδιου αιώνα¹⁶⁷. Ωστόσο, το παγόνι διαθέτει χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε παγόνια παλαιότερων εποχών.

¹⁵⁷ Σκλάβου 1999, 106, αρ. 147. BM 165, T 172.

¹⁵⁸ Zuliani 1969, 142 αρ. 112.

¹⁵⁹ Kontogiannopoulou 2021, 1304-1308, εικ. 6, 8.

¹⁶⁰ Για το κείμενο του μύθου, βλ. De Furia 1810, 39, *Μύθος πη' Κύνων, Αλέκτωρ και Αλώπηξ*. Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Α', 215-217, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹⁶¹ Grabar 1976, 95-96 αρ. 80, πίν. LXIVa.

¹⁶² Η Κοντογιαννοπούλου (2014, μέρος Α', 215-217, μέρος Β', 253 αρ. 676) ταυτίζει το τετράποδο με το σκύλο.

¹⁶³ Grabar 1976, 109 αρ. 95, πίν. LXXXIII.

¹⁶⁴ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 96 αρ. 135, 98 αρ. 137 και 180 αρ. 249. Τα δύο πρώτα έχουν χρονολογηθεί κάπως πρώιμα στο 10^ο αι.

¹⁶⁵ Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2004, 42-43. Ανδρούδης 2020, 591.

¹⁶⁶ Ορλάνδος 1973-1974, 123-124, εικ. 1.

¹⁶⁷ Παζαράς 1988, 39-40, αρ. 45Γ-45Δ1-2.

Για παράδειγμα, το ψηλό λοφίο και τα σιρίτια με τις οπές σε σειρά στη βάση του λαιμού και κάτω από την καμπύλωση των πτερύγων, που είναι άγνωστο αν γέμιζαν με χρωματιστή ή άλλη ύλη, θυμίζουν τα ωραία παγόνια με την ανοικτή ουρά της μονής Λιβός της Κωνσταντινούπολης¹⁶⁸ και της μονής Ξηροποτάμου του Αγίου Όρους¹⁶⁹, του 10^{ου} αιώνα. Ανάλογες σειρές οπών απαντούν και σε επόμενους αιώνες, όπως στη βάση του λαιμού ενός αετού σε θωράκιο από το Αρχαιολογικό Μουσείο των Θηβών¹⁷⁰ και σε φτερά αλόγων σε θωράκιο από τη βασιλική του Αγίου Μάρκου¹⁷¹. Άλλα στοιχεία που αφορούν στην τεχνική του θωρακίου μαρτυρούν μεταγενέστερη εποχή. Τα φτερά αποδίδονται ως πολυγωνικά με εγχάρακτο περίγραμμα στο σώμα του πτηνού, ενώ είναι μακρόστενα και με τονισμένο περίγραμμα στις φτερούγες. Ανάλογα αποδοσμένα πολυγωνικά φτερά με εγχάρακτο περίγραμμα απαντούν σε αετό θωρακίου από τη μικρή Μητρόπολη της Αθήνας¹⁷², ίσως του τέλους του 11^{ου} ή των αρχών του 12^{ου} αιώνα, και με τονισμένο περίγραμμα, στις φτερούγες δύο αντωπών γρυπών σε θωράκιο από το Βυζαντινό Μουσείο, του 12^{ου} αιώνα¹⁷³. Τέλος, το έντονα έξεργο ανάγλυφο με τα έντονα κοφτά περιγράμματα, που φέρνει το σώμα του πτηνού σε επίπεδο πιο ψηλό από αυτό στο οποίο βρίσκονται οι φτερούγες και σε ακόμη ψηλότερο από ό,τι το βάθος, το τοποθετεί στο τέλος της εξέλιξης του διπλεπίπεδου αναγλύφου και σε στάδιο αντίστοιχο με αυτό του θωρακίου με τον γρύπα αρ. 6¹⁷⁴, με το οποίο μοιράζονται και κοινές διαστάσεις. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι ανήκαν στο ίδιο σύνολο, πιθανότατα στο ίδιο τέμπλο.

Η απεικόνιση μικρών πτηνών στο καμπύλο μέρος των φτερών του παγονιού του θωρακίου αρ. 7 είναι σπάνια, αλλά όχι εντελώς άγνωστη. Μικρά πτηνά σε φτερά αετών απαντούν, σύμφωνα με τον Ανδρούδη, σε υφάσματα από την Ανατολή, του 11^{ου} και κυρίως του 12^{ου} αιώνα, αλλά και σε ζωγραφισμένο διάχωρο της ισλαμικής οροφής της Cappella Palatina στο Παλέρμο της Σικελίας, του 12^{ου} αιώνα¹⁷⁵. Η επίθεση φιδιών σε πτηνά, όπως στο παγόνι του θωρακίου αρ. 7, ιδίως σε αετούς, είναι γνωστή στη μεσοβυζαντινή γλυπτική¹⁷⁶ από τον 11^ο αιώνα· απαντά μάλιστα και στις πλάγιες όψεις της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασσηνής¹⁷⁷. Εδώ τα φίδια αποδίδονται έντονα έξεργα και με ορθωμένους κορμούς, για να τονιστεί περισσότερο η έννοια της απειλής από το κακό.

Το παγόνι του θωρακίου αρ. 7 και ο κόκορας του θωρακίου αρ. 48 παρουσιάζουν κοινά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα στην απόδοση της κεφαλής. Και στις δύο περιπτώσεις, η κεφαλή αποδίδεται σε κατατομή προς τα δεξιά με αντίστοιχες λεπτομέρειες, όπως το αμυγδαλωτό μάτι που διαθέτει βάθυνση για την κόρη, τονισμένο περίγραμμα για τα βλέφαρα και χαράξεις στο ράμφος και το περίγραμμα του προσώπου. Και στα δύο πτηνά το λοφίο είναι ριπιδιόσχημο, ενώ τα φτερά του σώματος αποδίδονται πολυγωνικά με χαρακτό περίγραμμα. Πρόκειται για απλουστεύσεις απόδοσης πλουμιστών παγωνιών του 12^{ου} αιώνα, όπως αυτά από τη Θήβα και από τη μονή του Οσίου Λουκά¹⁷⁸.

Στην πλάκα σαρκοφάγου αρ. 44 από γκρίζο μάρμαρο σώζεται επιπεδόγλυφος διάκοσμος με παγόνι προς τα αριστερά μέσα σε σχηματοποιημένους βλαστούς και φύλλα. Παγόνια απαντούν σε ευάριθμες σαρκοφάγους εκατέρωθεν σταυρού, να

¹⁶⁸ Firatli 1990, 190-191 αρ. 407 και 410.

¹⁶⁹ *Θησαυροί Αγίου Όρους* 1997, 273-274 αρ. 6.5 (Θ.Ν. Παζαράς).

¹⁷⁰ Μπούρας, Μπούρα 2002, 156 εικ. 166.

¹⁷¹ Grabar 1976, 79 αρ. 73, πίν. La.

¹⁷² Grabar 1976, 96-99 αρ. 81, πίν. LXVIIIa.

¹⁷³ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 158-159 αρ. 217.

¹⁷⁴ Βλ. σχετικά Βαραλής 2005, 259-260.

¹⁷⁵ Ανδρούδης 2015, 591, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁷⁶ Βλ. Grabar 1967, πίν. XLIIb. Παζαράς 1988, 99-100. Τσεκές 2016, τόμ. Α', 152-153.

¹⁷⁷ Παζαράς 1988, 39-40, αρ. 45Γ-45Δ1-2.

¹⁷⁸ Grabar 1967, 111 αρ. 102, πίν. LXXXVd. Μπούρας, Μπούρα 2002, 156 εικ. 165, 561 εικ. 553ε.

συμπλέκουν τους λαιμούς τους ή να εικονίζονται εκατέρωθεν της Πηγής της Ζωής¹⁷⁹. Παγόνια απαντούν και σε ανάγλυφα γειτονικών περιοχών, όπως σε ανώφλι και επίθημα αμφικιονίσκου εντοιχισμένα στην Κοίμηση της Μακρινίτσας¹⁸⁰, του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα αντιστοίχως, καθώς και σε τμήμα πλάκας σαρκοφάγου από τις Γλαφυρές Μαγνησίας¹⁸¹, του 12^{ου} αιώνα. Ωστόσο, το παγόνι της πλάκας αρ. **44** παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες τόσο στην εικονογραφία, με τις σειρές των μαργαριταριών, τα μακρόστενα φτερά με το τονισμένο περίγραμμα κτλ., όσο και στο συνολικό ύφος και στην επιπεδόγλυφη τεχνική με τους αετούς και τους γρύπες της σαρκοφάγου της Άννας-Ανθούσας, γεγονός που, όπως αναφέραμε και προηγουμένως, η συγκεκριμένη πλάκα, που ίσως ανήκε στην πλάγια όψη της σαρκοφάγου του Νικολάου-Ιωάσαφ και χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, αποτελεί προϊόν του ίδιου μαρμαρά ή του ίδιου εργαστηρίου. Επίσης, οι αετοί στις πλάκες αρ. **38** και **46**, που ανήκουν στην πρόσθια όψη της ίδιας σαρκοφάγου, έχουν αποδοθεί με εντελώς όμοιο τρόπο¹⁸².

Στην περίπτωση του θωρακίου αρ. **17** στο κεντρικό κυκλικό διάχωρο σώζεται το κάτω τμήμα αετού που πατεί πάνω σε σφαίρα. Αετοί κατά μέτωπο στο κέντρο θωρακίων με επιμέρους διάχωρα δεν απαντούν συχνά· γνωστά είναι τα θωράκια της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα, του 11^{ου} αιώνα, όπου οι αετοί είναι μεν μετωπικοί με ανοικτές φτερούγες, αλλά κρατούν στα νύχια τους μικρό τετράποδο και κουλουριασμένο φίδι¹⁸³. Ανάλογοι είναι και οι αετοί σε θωράκια της Αγίας Σοφίας του Κιέβου και της μικρής Μητρόπολης στην Αθήνα¹⁸⁴. Αετοί που πατούν πάνω σε σφαίρα απαντούν σε θωράκιο της βασιλικής του Αγίου Μάρκου¹⁸⁵, του 11^{ου} αιώνα, και σε κιονόκρανο από τη Nova Zagora της Βουλγαρίας, της ίδιας εποχής¹⁸⁶.

Άλλη ιδιαίτερη περίπτωση πτηνών απαντά στο επίθημα του αμφικιονίσκου αρ. **26**, όπου δύο αετοί, τοποθετημένοι στις άκρες πλάτη με πλάτη, στρέφουν τις κεφαλές τους και ραμφίζουν κουκουνάρι και πλέκουν σταυροειδώς τις ουρές τους. Ανάλογες παραστάσεις πτηνών με τις ουρές διασταυρωμένες, όχι πλεγμένες, έχουν σωθεί σε κιονόκρανα, που κατά τον Dennert εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία από τον 12^ο αιώνα¹⁸⁷. Ανάλογα αποδοσμένα σε χαμηλό ανάγλυφο πτηνά απαντούν σε επίθημα διαχωριστικού κιονίσκου παραθύρου στο ναό της Κοίμησης της Μακρινίτσας, του 12^{ου} ίσως αιώνα¹⁸⁸. Ωστόσο, οι συγκεκριμένοι αετοί έχουν ουρές σχηματισμένες από φτερά «αρθρωτά», αν μπορούν να ονοματιστούν έτσι, που αποτελούν κατά πάσαν πιθανότητα το σε χαμηλό ανάγλυφο πρότυπο για την απόδοση του φτερώματος των αετών, των γρυπών και του παγονιού στις σαρκοφάγους της Άννας-Ανθούσας και του Νικολάου-Ιωάσαφ, στα τέλη του 13^{ου} αιώνα – το πρότυπο αυτό μοιάζει να μπορεί να τοποθετηθεί αρκετά πρωιμότερα, τουλάχιστον δύο-τρεις γενιές πριν, στα τέλη ίσως του 12^{ου} ή στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, πάντως μετά από τα γνωστά θωράκια με το παγόνι από το Άργος και εκείνο με τον αετό και τη χήνα από τη Θήβα¹⁸⁹.

III. Φυτικός διάκοσμος

¹⁷⁹ Παζαράς 1988, 96-97. Πρβλ. και Zuliani 1969, 140-141, 110 OS6.

¹⁸⁰ Κοντογιαννοπούλου 2000, 13-14 αρ. 7, πίν. 7 και 20 αρ. 23, πίν. 23.

¹⁸¹ Κολέτσιου 2023, τόμ. Β', 9, αρ. 7.

¹⁸² Παζαράς 1988, 39 αρ. 45B1-2, πίν. 31, 32β.

¹⁸³ Grabar 1976, 72 αρ. 69, πίν. XLIIa-b.

¹⁸⁴ Grabar 1976, 84 αρ. 76, πίν. LIXa και 98 αρ. 81, πίν. LXIXb, αντιστοίχως.

¹⁸⁵ Zuliani 1969, 153, πίν. 125.

¹⁸⁶ Grabar 1976, 73-74 αρ. 70, πίν. XLIIIc.

¹⁸⁷ Dennert 1997, 153-166, πίν. 59-62.

¹⁸⁸ Κοντογιαννοπούλου 2000, 21, πίν. 23, αρ. 23.

¹⁸⁹ Grabar 1976, 110 αρ. 98, πίν. LXXXVa και 70 αρ. 67, πίν. LXXXVIId, και τα δύο του 12^{ου} αι.

Ο φυτικός διάκοσμος κατά κύριο λόγο αποτελεί παραπληρωματικό στοιχείο της διακόσμησης των υπό μελέτη μελών των ναών της Πορταριάς.

Ένα από τα συνηθισμένα κοσμήματα είναι τα ανθέμια που καλύπτουν τριγωνικά κενά, τις εσωτερικές γωνίες ορθογώνιων διαχώρων, ενώ ορισμένες φορές λειτουργούν ως ανεξάρτητα θέματα που επαναλαμβάνονται, όπως σε επιστύλια ή κοσμήτες. Σε χαμηλό ανάγλυφο σε ικανό αριθμό αποδίδονται ημιανθέμια (αρ. **3**, **9α-β**, **13**, **20-21**, **24**, **33**, **35α-γ**, **36β**, **50**) και τρίφυλλα ανθέμια σαν το άνω ήμισυ κρινανθέμων (αρ. **23β** και **30**). Αξιοσημείωτη ποικιλία παραλλαγών ανθεμίων παρατηρείται στα υπόλοιπα μεμονωμένα μέλη με ανθέμια τρίφυλλα με το μεσαίο φύλλο ατροφικό (αρ. **9β** και **18**), τετράφυλλα (αρ. **36α**), πεντάφυλλα (αρ. **25**), εξάφυλλα (αρ. **9α**) και επτάφυλλα (αρ. **22**). Τα τετράφυλλα ανθέμια στη γωνιακή λιθοπλινθο αρ. **36α** ουσιαστικά αποτελούν ημιανθέμια των τριών φύλλων, στα οποία προστέθηκε ένα τέταρτο, μικρότερο, για να καλυφθεί το κενό στη γωνία του πλαισίου, και δεν σχετίζονται με τετράφυλλα που έχουν χιαστί διατεταγμένα φύλλα¹⁹⁰. Σχηματοποιημένα ανθέμια σε ποικιλία μορφών απαντούν στα επιπεδόγλυφα τμήματα πλακών της σαρκοφάγου του Νικολάου-Ιωάσαφ (σχέδ. 2-3, αρ. **38** και **46-47**) και μοιάζουν στο σχεδιασμό, τη λάξευση και την απόδοση με τη σαρκοφάγο της Άννας-Ανθούσας στην Επισκοπή Άνω Βόλου.

Άλλη μια παραλλαγή είναι τα καρδιόσχημα ανθέμια¹⁹¹ στα γλυπτά αρ. **10**, **14-16** και **32**. Από αυτά, τα τμήματα επιστυλίων ή κοσμητών αρ. **10** και **14-16** έχουν αποδοθεί με διάκοσμο όμοιο με επιστύλιο από το ναό της Κοίμησης στη Μακρινίτσα και με πεσίσκο τέμπλου από την Επισκοπή Άνω Βόλου¹⁹². Τα καρδιόσχημα στο πλαίσιο θύρας ή επιστύλιο αρ. **32** έχουν αποδοθεί εντελώς όμοια με κοσμήτη εντοιχισμένο στο ναό της Μακρινίτσας¹⁹³.

Στα τμήματα πλακών της σαρκοφάγου του Νικολάου-Ιωάσαφ αρ. **38** και **46-47** (σχέδ. 2-3) το πλαίσιο φέρει ανθισμένα ψευδοκουφικά κοσμήματα σε σειρά¹⁹⁴. Ακριβώς όμοια ψευδοκουφικά υπάρχουν στην πρόσθια πλάκα της σαρκοφάγου της Άννας-Ανθούσας στην Επισκοπή του Άνω Βόλου¹⁹⁵ (**Σχέδ. 1**), αλλά και σε άλλες δυο πλάκες σαρκοφάγου από τον ίδιο ναό, που δεν έχουν εντοπιστεί¹⁹⁶. Σύμφωνα με τον Παζαρά, τα γλυπτά αυτά προέρχονται από εργαστήριο της Θεσσαλονίκης, που έδρασε στη Δυτική Μακεδονία και τη Θεσσαλία¹⁹⁷, ενώ για τον Ανδρούδη ίσως πρόκειται για μαρμαροτεχνίτες που ήλθαν στην περιοχή του Πηλίου από την Ήπειρο¹⁹⁸.

Στους κοσμήτες αρ. **29** και **31** απαντούν όρθια ανθέμια, ίσως ακανθόφυλλα, τα οποία δυστυχώς σώζονται αποκεκρουμένα και σε κακή κατάσταση διατήρησης. Ανάλογα ανθέμια σε σειρά απαντούν σε κοσμήτες εντοιχισμένους στην Κοίμηση της Μακρινίτσας, όπως προαναφέραμε¹⁹⁹, που είναι πεντάφυλλα και περικλείονται από καρδιόσχημα διάχωρα. Διάκοσμος με ανάλογα ανθέμια απαντά και σε γείσα

¹⁹⁰ Για τα τετράφυλλα, βλ. Παζαράς 1988, 102.

¹⁹¹ Για το είδος αυτό των ανθεμίων, βλ. Μπούρα 1980, 65 και Παζαράς 1988, 101.

¹⁹² Μπούρας, Μπούρα 2002, 221-222 εικ. 249γ και 248, αντιστοίχως, όπου από παραδρομή αναφέρεται ότι ο πεσίσκος έχει εντοιχιστεί στην Κοίμηση της Μακρινίτσας.

¹⁹³ Κοντογιαννοπούλου 2000, 25 αρ. 39, πίν. 39.

¹⁹⁴ Παζαράς 1983, σχέδ. 2, πίν. 3α-β, 5δ και 1988, 39 αρ. 45B1-2 και 40 αρ. 46A, πίν. 31, 32β, 34. Για τον ψευδο-κουφικό διάκοσμο, βλ. Κοντογιαννοπούλου 2000, 60 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Σε αυτήν ως προστεθεί Pedone 2006 και 2012, καθώς και Μπούρας 2013, ιδιαιτ. 29-30. Στο μελέτημα του Μπούρα (2013, 31, εικ. 3) επανεξετάζεται τμήμα μαρμάρινου κοσμήτη με ψευδοκουφικό διάκοσμο, που θεωρείται έργο από την Κωνσταντινούπολη. Θεωρούμε ότι μάλλον πρόκειται για τμήμα πλάκας σαρκοφάγου που προέρχεται από το εργαστήριο των πλακών των Μαλιασινών και χρονολογείται επίσης στα τέλη του 13^{ου} αι.

¹⁹⁵ Παζαράς 1983, 357, σχέδ. 1, πίν. 1α, 2β. και 1988, 38-39 αρ. 45A, πίν. 30β, 32α.

¹⁹⁶ Grabar 1976, 160, πίν. CXXXIa. Παζαράς 1983, 360, πίν. 6α-β και 1988, 40 αρ. 46B1-2, πίν. 35β.

¹⁹⁷ Βλ. κυρίως Pazaras 1987 και Παζαράς 1994.

¹⁹⁸ Ανδρούδης 2010, 306-307.

¹⁹⁹ Βλ. Κοντογιαννοπούλου 2000, 16-17 αρ. 11-13, πίν. 11-13.

εντοιχισμένα στο καθολικό της μονής Στομίου²⁰⁰ και σε επίστεψη θωρακίου από τον Άγιο Γεώργιο Δομενίκου στην Ελασσόνα²⁰¹. Ωστόσο, στα μέλη αρ. **29** και **31** οι γλυφές των ανθεμίων είναι πιο ρηχές, σχεδόν εγχάρακτες.

Στο φυτικό διάκοσμο εντάσσονται και πλαίσια μέσα στα οποία απλώνονται κυματοειδείς ή ελικοειδείς βλαστοί με ημιανθήμια, όπως στους αρ. **5**, **7** και **32**. Τα ημίφυλλα που εκφύονται από τους βλαστούς και περικλείονται στις κολπώσεις τους ακολουθούν την ίδια κατεύθυνση ή κινούνται αντίρροπα, δημιουργώντας μια δυναμική εναλλαγή. Ο συγκεκριμένος τύπος κυματοειδούς βλαστού με ημιανθήμια συνιστά ένα από τα πλέον διαδεδομένα διακοσμητικά μοτίβα και απαντά διαχρονικά στη βυζαντινή τέχνη, σε επιμήκη μέλη ή τμήματα μελών, όπως σε ανάγλυφα θωράκια, πεσίσσκους και πλαίσια θυρών²⁰². Σύμφωνα με τον Βαραλή, ο δισχιδής ελικωτός βλαστός στο πλαίσιο του θωρακίου αρ. **5** με τα εκατέρωθεν εκφυόμενα ημιανθήμια απαντά τον 11^ο και το 12^ο αιώνα²⁰³. Παρόμοια παραδείγματα συναντούμε σε σαρκοφάγο από τη μονή της Μεγίστης Λαύρας του 11^{ου} και σε αντίστοιχη πλάκα από την Αγία Τριάδα του Κριεζώτη στα Ψαχνά Ευβοίας, του 12^{ου} αιώνα²⁰⁴. Τις περισσότερες ομοιότητες του βλαστού, όπου το μεγαλύτερο φυλλάριο αποδίδεται τριγωνικό, το μεσαίο μακρόστενο και το τρίτο στο μίσχο κοντό, διαπιστώνονται με ανάλογο πλαίσιο στη σαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα που χρονολογείται στο τελευταίο τρίτο του 13^{ου} αιώνα²⁰⁵.

Επίσης, φυτικά κοσμήματα με κισσόφυλλα με ψηλούς μίσχους μέσα σε καρδιόσχημα ανθήμια, άνθη λωτού και συμπλεκόμενους βλαστούς που διακοσμούν τριγωνικά κενά εντός των πλαισίων ή τίθενται μέσα σε ή γύρω από μετάλλια και τόξα τα συναντούμε σε χαμηλό ανάγλυφο στα τμήματα επιστυλίων αρ. **20** και **43**, καθώς και σε επιπεδόγλυφο στα τμήματα σαρκοφάγων αρ. **38**, **44**, **46** και **47**.

Το Δέντρο της Ζωής αποτελεί ένα αρχέγονο σύμβολο, το οποίο χρησιμοποιείται ήδη από την αρχαιότητα με αποτρεπτική σημασία, καθώς απαντά σε εισόδους και ταφικά μνημεία²⁰⁶. Από τον 6^ο αιώνα και εξής, το Δέντρο ή το Ξύλον της ζωής ταυτίζεται με το Σταυρό του Κυρίου, συμβολίζοντας στα χριστιανικά συμφραζόμενα την αιώνια ζωή και τη σωτηρία της ψυχής στον Παράδεισο²⁰⁷. Στη γλυπτική της μέσης βυζαντινής περιόδου, το Δέντρο της Ζωής πλαισιώνεται από ζωικές μορφές, όπως λιοντάρια και παγόνια, και απαντά κυρίως σε θωράκια και υπέρθυρα ναών. Αντίστοιχη εικονογραφία συναντούμε στο θωράκιο αρ. **5** όπου το κεντρικό δέντρο έχει ταυτιστεί με το «Δέντρο της Ζωής»²⁰⁸ και διαθέτει τριγωνικό κορμό, όπως συνηθίζεται να εικονίζεται από τον 11^ο αιώνα²⁰⁹.

IV. Γεωμετρικά θέματα

Τα γεωμετρικά θέματα αποτελούν σημαντικά στοιχεία της πλαισίωσης στη βυζαντινή διακοσμητική. Αν και συχνά επαναλαμβανόμενα, όταν συνδυάζονται με άλλα μοτίβα

²⁰⁰ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2010, 137, εικ. 24.

²⁰¹ Βογιατζής, Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014, 31, εικ. 21.

²⁰² Παζαράς 1988, 103, σημ. 251, 252, 253.

²⁰³ Βαραλής 2005, 254-255.

²⁰⁴ Παζαράς 1988, 28 αρ. 17, πίν. 13β και 50 αρ. 69, πίν. 56β..

²⁰⁵ Grabar 1976, 144-145 αρ. 152, πίν. CXXIa, CXXIIa. Παζαράς 1988, 42 αρ. 50, πίν. 37. Βαραλής 2005, 255.

²⁰⁶ Μπούρα 1982.

²⁰⁷ Παζαράς 1988, 104-105. Βαραλής 2005, 256 και 2022, 594 και σημ. 32, 596.

²⁰⁸ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, εικ. 87. Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2004, 42.

²⁰⁹ Βαραλής 2005, 256.

δημιουργούν συχνά αρμονικές συνθέσεις, όπως πλεχτές ταινίες, αλληλοτεμνόμενα σχήματα, κύκλους και τετράπλευρα, ορθογώνια ή ρόμβους, αλλά και μαιάνδρους. Με βάση τα είδη των σχημάτων, διακρίνονται δυο ομάδες: α. τα κύρια γεωμετρικά θέματα και β. τα δευτερεύοντα γεωμετρικά θέματα.

Κύρια γεωμετρικά θέματα

Τετράγωνα

Τα τετράγωνα απαντούν σε συνθέσεις, όπως εκείνα που ανακομβώνονται και περιέχουν κύκλους ή ρόμβους (αρ. **4, 19, 23, 27, 34, 37, 49**) ή αλληλοσυμπλέκονται και εγγράφονται σε κύκλο (αρ. **4, 8, 37**). Δεν είναι τυχαίο που τα περισσότερα τετράγωνα, όπως και τα ορθογώνια παρακάτω, απαντούν σε γωνιακές λιθοπλίνθους και πλαίσια θυρών, γεγονός που μάλλον σημαίνει ότι ανήκαν στο θεματολόγιο των μαρμαραρίων που συνεργάζονταν στενά με τα οικοδομικά συνεργεία των ναών. Τετράγωνα άλλοτε από ταινιωτές γλυφές και άλλοτε από υποτομές (αρ. **5** και **7**) ορίζουν τις παρυφές θωρακίων.

Ορθογώνια παραλληλόγραμμα

Ορθογώνια πλαίσια διαμορφώνονται από επίπεδες ταινιωτές παρυφές ή από δισχιδείς (ή διμερείς) ταινίες που οριοθετούν το διάκοσμο. Τα ορθογώνια περιλαμβάνουν είτε φυτικά μοτίβα σε σειρά (αρ. **9**) είτε γεωμετρικές συνθέσεις, πλοχμούς ή σπρικούς τροχούς (αρ. **11-13, 18-19, 23, 25, 27-28, 30, 33-34, 36, 39-40**). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τμήμα του καλύμματος της σαρκοφάγου αρ. **47**, όπου το πλατύ ορθογώνιο πλαίσιο περικλείει συνδυασμό θεμάτων, συμπεριλαμβανομένων φυτικών και γεωμετρικών μοτίβων, καθώς και παραστάσεων ζώων, και χρησιμεύει επίσης ως κάμπος για την χάραξη επιτύμβιου επιγράμματος.

Ρόμβοι

Ο ρόμβος αποτελεί σύνθετο γεωμετρικό θέμα της βυζαντινής γλυπτικής, αλλά η παρουσία του στο υπό μελέτη υλικό είναι περιορισμένη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα θωράκια αρ. **2** και **41**, όπου ρόμβοι τοποθετούνται στο κέντρο της σύνθεσης²¹⁰. Επίσης, ρόμβοι απαντούν ανακομβούμενοι με ορθογώνια πλαίσια σε γωνιόλιθους ή πλαίσια θυρών (αρ. **27, 34, 39**).

Κύκλοι

Ο κύκλος απαντά συχνά στη βυζαντινή γλυπτική είτε ως επαναλαμβανόμενο στοιχείο είτε ως μεμονωμένο πλαίσιο. Στην περίπτωση των γλυπτών της Πορταριάς το θωράκιο με το θέμα των πέντε άρτων ή «πενταόμφαλου»²¹¹ (αρ. **2**) διαθέτει κύκλους από τετρασχιδείς ταινίες με δεκαεξάφυλλο μεγάλο ρόδακα στο κέντρο και μικρότερους ρόδακες και πυροστρόβιλους σε χιαστί διάταξη. Όμοιοι κύκλοι από τετρασχιδείς ταινίες απαντούν σε δυο θωράκια εντοιχισμένα στο ναό της Κοίμησης στη Μακρινίτσα, τα οποία έχουν χρονολογηθεί στον 11^ο αιώνα²¹². Οι τετρασχιδείς ταινίες δεν απαντούν συχνά: τις γνωρίζουμε από τα θωράκια του τέμπλου του καθολικού της μονής της Μεγίστης Λαύρας και από ορισμένα επιθήματα των

²¹⁰ Βλ. όμοια στην Κοντογιαννοπούλου 2000, πίν. 74-76.

²¹¹ Βελένης 2000, 238-239.

²¹² Κοντογιαννοπούλου 2000, πίν. 74-75.

κινοκράνων των κίωνων στο παλαιό καθολικό της μονής Ξενοφώντος²¹³, και τα δύο του τέλους του 10^{ου} αιώνα. Ανάλογα «πενταόμφαλα» απαντούν στα κιονόκρανα της Παναγίας των Χαλκίων στη Θεσσαλονίκη, του 1028, αλλά εκεί δεν τοποθετούνται ρόδακες μέσα στους τέσσερις κύκλους που διευθετούνται χιαστί²¹⁴.

Στα θωράκια αρ. **6** και **41** ο κεντρικός κύκλος, από τριμερή ταινία στο πρώτο και από απλή ανάγλυφη γραμμή στο δεύτερο, περιβάλλει έξεργο δακτύλιο με δεκαεξάφυλλο ρόδακα, ενώ στις γωνίες τοποθετούνται μικρά μετάλλια με απλούστερους ρόδακες. Τριμερείς ταινίες σχηματίζουν ανακομβούμενους κύκλους και στο θωράκιο αρ. **17**, που κοσμεύεται με παραλλαγή του θέματος των «πέντε άρτων». Εδώ οι τέσσερις μικροί κύκλοι έχουν σταυροειδή διάταξη και θα περιέκλειαν αρχικά ρόδακες και πυροστρόβιλους. Σταυροειδή διάταξη έχουν τέσσερις κύκλοι που περιβάλλουν μετάλλιο με δεκαεξάφυλλο ρόδακα στο κέντρο των θωρακίων του αρχικού τέμπλου του ναού του Πρωτάτου και εκείνοι στο κέντρο θωρακίου του νότιου χορού του καθολικού της μονής Βατοπεδίου²¹⁵, του τέλους του 10^{ου} αιώνα, οι οποίοι ωστόσο δεν περικλείουν ρόδακες ή άλλες παραστάσεις, αλλά και σε θωράκιο εντοιχισμένο στην μικρή Μητρόπολη της Αθήνας²¹⁶, της α' πεντηταετίας του 12^{ου} αιώνα, όπου όμως όλοι οι κύκλοι έχουν τοποθετηθεί στο κέντρο και περιέχουν ρόδακες ίδιας διαμέτρου.

Στους γωνιολίθους εμφανίζονται μεμονωμένα κυκλικά πλαίσια από απλές ανάγλυφες, ταινιωτές ή δισχιδείς ταινίες που περιέχουν αλληλοσυμπλεκόμενα τετράγωνα ή ρόδακες (αρ. **4, 8, 19, 27, 30, 34, 36α, 37, 39, 40**). Αντίστοιχα υπάρχουν και στους γωνιολίθους της Επισκοπής Ανω Βόλου. Στη σαρκοφάγο του Νικολάου-Ιωάσαφ (**Σχέδ. 2-3**, αρ. **38** και **46-47**) επίπεδες ταινίες σχηματίζουν κύκλους που ανακομβώνονται με τα στελέχη των πλαισίων και μεταξύ τους. Αντίστοιχοι κύκλοι απαντούν στην πλάκα σαρκοφάγου της Άνας-Ανθούσας στην Επισκοπή (**Σχέδ. 1**) και στο θωράκιο του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης²¹⁷.

Σηρικοί τροχοί

Το θέμα των σηρικών τροχών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο σε ψηφιδωτά δάπεδα και σε γλυπτά από την πρώιμη βυζαντινή εποχή²¹⁸. Οι ανακομβούμενοι κύκλοι απαντούν σε γραμμικά μέλη, κοσμήτες και επιστύλια, αλλά και σε πλάκες και γωνιακές λιθοπλίνθους, ενώ περικλείουν ποικίλα θέματα, ρόδακες και σταυρούς, χαρακτηριστικό που απαντά και στα μέλη με αρ. **12, 18, 24, 28, 33**. Στον κοσμήτη αρ. **12** οι τροχοί περικλείουν τετράφυλλα όρθια και χιαστί διατεταγμένα, στα θωράκια αρ. **18** και **24** σταυρούς στις άκρες ή στο κέντρο μεταξύ άλλων θεμάτων, στη γωνιακή λιθόπλινθο αρ. **28** ρόδακες και αστεροειδή και στο επιστύλιο αρ. **33** ρόδακα, καρδιόσχημο και φυλλοφόρο σταυρό.

Δευτερεύοντα γεωμετρικά θέματα

Αστεροειδή

Στα γλυπτά της Πορταριάς απαντούν εξάκτινα αστεροειδή, με φύλλα λογχοειδή και γωνιώδη με κρυσταλλικό περίγραμμα. Διακοσμούν τα θωράκια αρ. **6** και **24** και τις

²¹³ Βλ. Παζαράς 2014, 41-42, εικ. 13-14 και 1987-1988, εικ. 9, 15 και 22.

²¹⁴ Βελένης 2000, 235, εκ. 3-4.

²¹⁵ *Θησαυροί Αγίου Ορους* 1997, 268-269 αρ. 6.1 (Θ. Παζαράς) και Παζαράς 2001, 27-28, σχέδ. 9β, εικ. 23. Στο θωράκιο του Βατοπεδίου έχει λαξευτεί μικρός σταυρός στον ανώτερο κύκλο.

²¹⁶ Grabar 1976, 98 αρ. 81, πίν. LXVIIIc.

²¹⁷ Βλ. παραπάνω, σημ. 151.

²¹⁸ Παζαράς 1988, 107-108. Κοντογιαννοπούλου 2000, 65-66. Τσεκές 2016, τόμ. Α', 126-127.

γωνιακές λιθοπλίνθους αρ. **19** και **28** και περικλείονται σε κοίλα μετάλλια (αρ. **6**) ή σε κύκλους από δισχιδείς ταινίες (αρ. **19, 24, 28**). Τα διακοσμητικά αυτά είναι αστεροειδή σύμβολα που σχετίζονται με την έννοια του παραδείσου. Η χρήση τους είναι διαδεδομένη στο διάκοσμο τόσο θωρακίων όσο και σαρκοφάγων²¹⁹. Στον Άθω, την Πελοπόννησο και τη Μικρά Ασία απαντούν κυρίως κατά τον 10^ο και έως τα μέσα του 11^{ου} αιώνα²²⁰.

Αστράγαλοι

Οι αστράγαλοι σχηματίζονται από την εναλλαγή ενός επιμήκους πρισματικού στοιχείου με ένα, δύο ή τρία μικρότερα, όπως στο μέλος αρ. **25**, όπου με αστράγαλο ορίζεται η πλευρά ορθογώνιου πλαισίου. Το συγκεκριμένο γεωμετρικό θέμα κατάγεται από την αρχαία ελληνική τέχνη και εμφανίζεται στο γλυπτό διάκοσμο της Παναγίας του Οσίου Λουκά²²¹, αλλά συνέχισε να χρησιμοποιείται στη γλυπτική του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα και αργότερα²²².

Δισκάρια

Παραπληρωματικά κοσμήματα, όπως μικροί κύκλοι ή δισκάρια, σχηματίζονται ανάμεσα σε κεραίες σταυρών. Τα δισκάρια περιέχουν συνήθως συντμήσεις αγίων ονομάτων²²³, όπως στην πλάκα σαρκοφάγου αρ. **1**.

Πλέγματα

Ο λημνίσκος αποτελεί συχνά απαντώμενο διακοσμητικό πλέγμα με καταγωγή από την ιουδαϊκή παράδοση²²⁴, από την οποία συνδέθηκε με μαγικές ιδιότητες ως αποτρεπτικό σύμβολο έναντι του κακού και γι' αυτό διαδόθηκε στη βυζαντινή και την ισλαμική τέχνη²²⁵. Στα γλυπτά της Πορταριάς, ο λημνίσκος απαντά στο επιστύλιο αρ. **34** και στη γωνιακή λιθοπλίνθο αρ. **36α**. Πλέγμα λημνίσκου, επίσης, απαντά και σε άλλα γλυπτά της περιοχής, όπως στο ναό της Επισκοπής²²⁶ και στο ναό της Κοίμησης της Μακρινίτσας²²⁷.

Τα πλέγματα αποτελούν διαδεδομένα διακοσμητικά θέματα από τον 12^ο αιώνα και εξής²²⁸. Απαντούν σε διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως επιστύλια, πεσίσκους, προσκυνητάρια και θυρώματα²²⁹. Μοναδικό παράδειγμα αποτελεί ο πεσίσκος τέμπλου αρ. **11**, που κοσμεύεται με ψαθωτό πλέγμα. Από τα πρωιμότερα ψαθωτά είναι μάλλον αυτά σε ανώφλι θυρώματος του 12^{ου} αιώνα από το μετόχι της μονής Πεντέλης, που σήμερα φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας²³⁰, και σε τμήμα κοσμήτη από το ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα Λαμίας²³¹.

Αλυσιδωτοί πλοχοί κοσμούν τη στεφάνη γύρω από το μετάλλιο με τον σταυρό τύπου Μάλτας στο επιστύλιο αρ. **21** και γλυπτές ταινίες στις γωνιακές λιθοπλίνθους αρ. **13β**

²¹⁹ Κοντογιαννοπούλου 2000, τόμ. Α', 65-66, όπου σχετική βιβλιογραφία.

²²⁰ Τσεκές 2016, τόμ. Α', 128 και σημ. 169.

²²¹ Μπούρα 1980, 106, πίν. 174, 176.

²²² Παζαράς 1988, 109, Κοντογιαννοπούλου 2000, 66. Τσεκές 2016, τόμ. Α', 126.

²²³ Πρβλ. Τσεκές 2016, τόμ. Α', 99, 129-130.

²²⁴ Παζαράς 1988, 110.

²²⁵ Meinardus 1975-1976. Πρβλ. και Δημητροκάλλης 2002. Τσεκές 2016, τόμ. Α', 131-132.

²²⁶ Ανδρούδης 2007, 95, εικ. 13.

²²⁷ Κοντογιαννοπούλου 2000, 39-40 αρ. 81-82, πίν. 81-82.

²²⁸ Μπούρας, Μπούρα 2002, 568. Βογιαζής 2006, 111, εικ. 14. Τσεκές 2016, τόμ. Α', 124-125.

²²⁹ Βογιαζής 2006, 111, όπου σχετική βιβλιογραφία.

²³⁰ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 181-182 αρ. 252. Μπούρας, Μπούρα 2002, 552, πίν. 550 δ-ε.

²³¹ Βογιαζής 2006, 111, εικ. 14.

και **36β**, στο θωράκιο αρ. **25** και στις πλάκες από τη σαρκοφάγο του Νικολάου-Ιωάσαφ αρ. **38** και **44** (σχέδ. 2-3). Στα τρία πρώτα σχηματίζεται από δισχιδή ταινία σε χαμηλό ανάγλυφο, όπως σε αρκετά επιμήκη μέλη του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα από την Αθήνα και τη νότια Ελλάδα²³², ενώ στα δύο άλλα από διπλή ταινία σε επιπεδόγλυφο, όπως στο θωράκιο της πλάγιας όψης της σαρκοφάγου της Άννας-Ανθούσας²³³ (σχέδ. 1). Εξαίρεση αποτελεί το τμήμα της σαρκοφάγου αρ. **1**, όπου ο αλυσιδωτός πλοχμός διαμορφώνει σταυρό· ανάλογος πλεκτός σταυρός απαντά σε θωράκιο από την Αγία Σοφία Αχρίδας²³⁴, του 11^{ου} αιώνα, και σε πλαίσιο προσκυνηταρίου από τη Δράμα²³⁵, του τέλους του 12^{ου} ή των αρχών του 13^{ου} αιώνα.

Κόμβοι και κομβία

Τα διάχωρα ανακομβώνονται με κόμβους, που αποτελούν τα σημεία κάμψης και περιέλιξης των ταινιών. Στα παλαιότερα μέλη το κέντρο των κόμβων δεν τονίζεται και αφήνεται ως πλήρης δίσκος, όπως στα θωράκια αρ. **2**, **6**, **18** και το επιστύλιο αρ. **34**. στα μεταγενέστερα μέλη τονίζεται με τη χρήση τρυπανιού που δημιουργεί οπή, όπως στον κοσμήτη αρ. **12**, στους γωνιόλιθους αρ. **13**, **18**, **23**, **27-28**, **39** και στο πλαίσιο αρ. **49**. στα υστερότερα παραδείγματα από το κέντρο του κόμβου είναι σαν να προβάλλει μικρό σφαιρίδιο-οφθαλμός, όπως στον γωνιόλιθο αρ. **4**. Επίσης σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην γωνιόλιθο αρ. **13**, δημιουργείται στη μέση των τροχών κυκλικός δακτύλιος, στα συμπλεκόμενα ημιανθέμια, ενώ στο επιστύλιο αρ. **33** στα κέντρα των κόμβων παρατηρούνται έξεργοι δακτύλιοι με πεντάφυλλα ανθέμια. Σε λίγες περιπτώσεις οι κόμβοι φέρουν παραπληρωματικά κοσμήματα εκατέρωθεν φύλλο ατροφικό (θωράκιο αρ. **18**) ή πεντάφυλλα ανθέμια (επιστύλιο αρ. **33**). Αντίστοιχα μικρά φτερωτά ανθέμια απαντούν σε επιστύλιο από το Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας²³⁶, του 11^{ου} ίσως αιώνα.

Δεν απαντούν έξεργα κομβία σε τμήματα επιστυλίων ή άλλα γραμμικά αρχιτεκτονικά μέλη. Αντίθετα, έξεργο σαν κομβίο είναι το κέντρο του ρόδακα στο θωράκιο αρ. **2**, όπου έχει λαξευτεί σταυρός με αγκυρωτά άκρα. Αντίστοιχος σταυρός υπάρχει σε κιονόκρανο της δυτικής στοάς της Κοίμησης στη Μακρινίτσα²³⁷, του 11^{ου} αιώνα.

Πυροστρόβιλοι – ρόδακες

Στα βυζαντινά γλυπτά, τα παραπληρωματικά κοσμήματα, όπως οι ρόδακες και οι πυροστρόβιλοι, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία μορφών και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διακόσμηση των μελών. Οι ρόδακες²³⁸ απαντούν είτε ως μεμονωμένα διακοσμητικά στοιχεία, και ίσως κάπως πρόχειρα ή βιαστικά εκτελεσμένα, όπως στο τμήμα σαρκοφάγου αρ. **1**, είτε εγγεγραμμένα σε μέταλλα όπως στην πλειονότητα των μελών αρ. **2**, **4**, **6**, **8**, **13**, **19**, **23-24**, **27-28**, **30**, **33-34**, **37**, συμβάλλοντας στη σύνθεση γεωμετρικών και φυτικών μοτίβων. Αντίστοιχα, οι πυροστρόβιλοι²³⁹, με τη δυναμική και περιστροφική τους διάταξη, εντοπίζονται στο θωράκιο αρ. **17** και στο επιστύλιο αρ. **34**: στο θωράκιο είναι αριστερόστροφος, ενώ στο επιστύλιο αρ. **34** είναι όλοι δεξιόστροφοι.

²³² Βλ. ενδεικτικά Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 96-98 αρ. 135-137, 136 αρ. 182, 141 αρ. 188, 143 αρ. 192. Τσεκές 2016, τόμ. Α', 123-124.

²³³ Παζαράς 1983, 359, σχέδ. 3-4, πίν. 4 και 1988, 39-40 αρ. 45Γ-45Δ1-2, πίν. 30.

²³⁴ Grabar 1976, 71-72 αρ. 69, πίν. XLIII d.

²³⁵ Παπαθεοφάνους-Τσουρή 1998, 139, εικ. 18, σχέδ. 1.

²³⁶ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 120 αρ. 160.

²³⁷ Κοντογιαννοπούλου 2000, 32-33 αρ. 63, πίν. 63.

²³⁸ Sheppard 1969, 65-66. Παζαράς 1988, 111-112 και 1995, 28. Κοντογιαννοπούλου 2000, 68.

²³⁹ Παζαράς 1988, 111. Κοντογιαννοπούλου 2000, 67. Τσεκές 2016, τόμ. Α', 130-131.

V. Αρχιτεκτονικά κοσμήματα

Τόξα φερόμενα από κίονες

Μόνο δύο από τα υπό μελέτη γλυπτά φέρουν τόξα στηριζόμενα σε κίονες (αρ. **1** και **38**) και πρόκειται για σαρκοφάγους, καθώς είναι θέμα αγαπητό σε επιφανή ταφικά μνημεία²⁴⁰. Τα τόξα διαμορφώνονται με επίπεδη ταινία και στηρίζονται σε μονούς κιονίσκους στην πλάκα σαρκοφάγου αρ. **1**, όπου τα τόξα είναι συνεχή, οι κιονίσκοι έχουν ιδιαίτερες βάσεις και κιονόκρανα, κάτω από τα τόξα τοποθετούνται φυλλοφόροι λατινικοί σταυροί, ενώ μεταξύ των τόξων παρεμβάλλονται τρίφυλλα. Στο κάλυμμα της σαρκοφάγου αρ. **38** υπάρχει μόνο ένα τόξο στο μέσον του μήκους· το τόξο φέρει κόμβο στην άντυγα που συναντά το άνω πλαίσιο και στηρίζεται σε διπλούς κιονίσκους που φέρουν κοινή βάση και κιονόκρανα, αλλά δένονται στη μέση με κόμβους. Ο σταυρός είναι τύπου Αναστάσεως και φυλλοφόρος και εκατέρωθεν της άνω οριζόντιας κεραίας γράφεται η γνωστή φράση *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς Νικᾷ*, που αποτελεί την επωνυμία του Χριστού-λειτουργικού αμνού στις σφραγίδες άρτου από τη μέση βυζαντινή περίοδο και εξής²⁴¹.

²⁴⁰ Παζαράς 1988, 112-114.

²⁴¹ Galavaris 1974, 62-69, 76-87.

Κεφάλαιο 3°

Ζητήματα τεχνικής των γλυπτών της Πορταριάς

Οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται στα εν λόγω γλυπτά της Πορταριάς είναι το χαμηλό ανάγλυφο, η πρισματική γλυφή, το επιπεδόγλυφο, το διπλεπίπεδο και η διάτρητη τεχνική. Σε αρκετές περιπτώσεις, στα γλυπτά συνδυάζονται διαφορετικές τεχνικές, προκειμένου να επιτευχθεί το επιθυμητό αισθητικό αποτέλεσμα. Ο τρόπος επεξεργασίας της επιφάνειας και η χρήση ποικίλων εργαλείων και εφαρμογών δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη λεπτομέρεια, ενισχύοντας τον διάκοσμο και την ποικιλομορφία, χαρακτηριστικό που συνάδει με τις αισθητικές αντιλήψεις και προτιμήσεις κάθε περιοχής και εποχής.

Στην περίπτωση της Πορταριάς τα υπό μελέτη γλυπτά έχουν φιλοτεχνηθεί με την τεχνική:

- I. του χαμηλού αναγλύφου,
- II. της πρισματικής γλυφής,
- III. του επιπεδόγλυφου και
- IV. του διπλεπίπεδου αναγλύφου.

I. Τεχνική του χαμηλού αναγλύφου

Η τεχνική του χαμηλού ανάγλυφου αποτελεί την πλέον διαδεδομένη τεχνική, ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, και χαρακτηρίζει κατά κανόνα τα μεσοβυζαντινά γλυπτά²⁴². Τα γλυπτά της Πορταριάς στην πλειονότητά τους αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο (αρ. **1-4, 6, 8-12, 14-18, 20-31, 33-37, 39-43, 48-50**). Ορισμένα φιλοτεχνήθηκαν σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο, ώστε να θυμίζουν εγχάρακτα (αρ. **10-11, 14-16, 21, 26, 29, 31, 42**), ενώ άλλα έχουν λαξευτεί σε ψηλότερο ανάγλυφο (αρ. **1-2, 4, 6, 8-9, 12, 17-18, 23-25, 30, 34, 37, 39-41, 48**), με σκοπό την έντονη διαφοροποίηση των θεμάτων από τον επίπεδο και ακόσμητο κάμπο, ενισχύοντας έτσι την αντίθεση και την πλαστικότητα των συνθέσεων.

Το τμήμα της πλάκας σαρκοφάγου αρ. **1** φέρει τεχνικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με την Αθηναϊκή γλυπτική²⁴³. Οι φυλλοφόροι σταυροί διακρίνονται για τη συμμετρική τους οργάνωση, με βλαστούς που εκφύονται από τη βάση και καταλήγουν σε ημιανθέμια και σε στρογγυλά, ογκώδη φυλλάρια που συστρέφονται²⁴⁴. Παρόμοια διακόσμηση παρατηρείται σε υπέρθυρο του ναού της μικρής Μητρόπολης στην

²⁴² Τσεκές 2016, τόμ. Α', 174-175.

²⁴³ Για τη γλυπτική της Αθήνας στη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. Βαραλής 2016, 159-160 σημ. 20-21. Πάλλης 2021-2022, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁴⁴ Πρβλ. υπέρθυρο εντοιχισμένο στο νότιο τοίχο της μικρής Μητρόπολης στην Αθήνα, Michel, Struck 1906, 303, πίν. 10. Kiillerich 2005, εικ. 8.

Αθήνα, του 12^{ου} αιώνα²⁴⁵, διαπίστωση που ενισχύει την άποψη ότι το συγκεκριμένο γλυπτό της Πορταριάς ανήκει στην ίδια παράδοση.

Χαμηλό ανάγλυφο όμοιας πραγμάτευσης καταγράφεται και σε γλυπτά από τη Φθιώτιδα²⁴⁶, επιβεβαιώνοντας τη διάδοση της συγκεκριμένης τεχνικής σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές. Ειδικότερα, τα γλυπτά της μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στα Καμένα Βούρλα παρουσιάζουν αξιοσημείωτες ομοιότητες με εκείνα της Πορταριάς, τόσο ως προς τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά όσο και ως προς την τεχνική τους κατεργασία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ομοιότητα στον ρόδακα σε τμήμα θωρακίου από τα Καμένα Βούρλα του 11^{ου} αιώνα²⁴⁷, στα θωράκια από την Κοίμηση στη Μακρινίτσα²⁴⁸ και το θωράκιο της Πορταριάς αρ. **2**. Θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον αν μπορούσε να διαπιστωθεί επιπλέον αν όλα προέρχονται από το ίδιο μάρμαρο με φυσικοχημική ανάλυσή του υλικού κατασκευής τους. Επίσης, συναφείς τεχνικές απόδοσης, όπως η επίπεδη απόδοση των θεμάτων, τα διπλά εγχάρακτα περιγράμματα και η σημειακή χρήση κοίλης γλυφής απαντούν και στον δεκαεξάφυλλο κοίλο ρόδακα των θωρακίων αρ. **6** και **41**, στον οκτάφυλλο ρόδακα τωνγωνιόλιθων αρ. **27** και **30**, αλλά και στο δωδεκάφυλλο ρόδακα με πέταλα εναλλάξ λογχοειδή και αμυγδαλόσχημα με τονισμένο περίγραμμα στο θωράκιο αρ. **2** και στα επιστύλια αρ. **33** και **34**.

Την τεχνική του χαμηλού αναγλύφου με εγχάρακτες λεπτομέρειες και κάθετα κοφτά περιγράμματα συναντάμε στα γλυπτά αρ. **7** και **48** που φέρουν παρόμοια διαμόρφωση του κάμπου, καθώς οι μορφές ξεχωρίζουν με τη συστηματική αφαίρεση και βάθυνσή του. Το γλυπτό αρ. **7** παρουσιάζει ιδιαίτερο τεχνοτροπικό ενδιαφέρον, καθώς έχει σκαλιστεί με συνδυασμό πολύ χαμηλού και έντονα έξεργου ανάγλυφου. Η διαμόρφωση του κάμπου σε σχέση με τη μορφή του παγονιού έχει επιτευχθεί μέσω της χρήσης λάμας και βελονιού²⁴⁹, ενώ τα περιγράμματα του σώματος, των φτερών και των άκρων έχουν αποδοθεί με γλωσσάκι, προσδίδοντάς τους στρογγυλεμένη μορφή²⁵⁰. Παράλληλα, η χάραξη βαθιών γραμμών με λεπτό εργαλείο συμβάλλει στη διάκριση του σώματος από τα φτερά. Άλλες τεχνικές που διακρίνονται είναι το εγχάρακτο αμυγδαλωτό μάτι στο κεφάλι, ο κυλινδρικός λαιμός, που διαχωρίζεται από το στήθος μέσω ταινίας διακοσμημένης με σειρά οπών από τρυπάνι, καθώς και το καρδιόσχημο σώμα, του οποίου τα τριγωνικά πούπουλα αποδίδονται εγχάρακτα. Βάσει των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών του, το γλυπτό αρ. **7** παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες στην τεχνική κατεργασία με την ανάγλυφη εικόνα του αγίου Δημητρίου από τη μονή Πέτρας Πιερίας, που χρονολογείται στα μέσα του 12^{ου} αιώνα²⁵¹, ενισχύοντας την πιθανότητα ένταξής του στην ίδια καλλιτεχνική παράδοση.

Τα γλυπτά με αρ. **10** και **14-16**, παρά το γεγονός ότι ανήκουν στην κατηγορία του χαμηλού αναγλύφου, έχουν επιμελημένη κατεργασία και αποδίδονται με ιδιαίτερη πλαστικότητα. Από τεχνοτροπική άποψη εμφανίζουν ομοιότητες με το τέμπλο του ναού της Παναγίας Βλαχέρνας στην Άρτα²⁵². Σύμφωνα με την Βαρβάρα Παπαδοπούλου, υπάρχει μεγάλη εικονογραφική και τεχνική συγγένεια του τέμπλου με άλλα ανάγλυφα, όπως εκείνα της Άνδρου, των Αλεπόσπιτων και του Σαγματά, τα οποία εντάσσονται στο ίδιο καλλιτεχνικό ρεύμα που αναπτύχθηκε στη νότια Ελλάδα από το δεύτερο μισό του 12^{ου} έως τις αρχές του 13^{ου} αιώνα²⁵³.

²⁴⁵ Michel, Struck 1906, 123, σημ. 375.

²⁴⁶ Πάλλης 2010-2011, 419-436.

²⁴⁷ Πάλλης 2010-2011, 426, εικ.7.

²⁴⁸ Κοντογιαννοπούλου 2000, 37 αρ. 74-75, πίν. 74-75.

²⁴⁹ Για τα εργαλεία του λατόμου και του γλύπτη, βλ. Ορλάνδος 1955 και 1959-1960, 125 (λάμα, λίστρον) και 117 (βελόνι, κοπέας).

²⁵⁰ Μέντζος 1983, 262.

²⁵¹ Βαραλής 2021, εικ. 1.

²⁵² Παπαδοπούλου 2015β, 92, εικ. 69 και 95, εικ. 73.

²⁵³ Παπαδοπούλου 2015β, 94.

II. Τεχνική της πρισματικής γλυφής

Σε ικανό αριθμό γλυπτών παρατηρούνται επιφάνειες με έντονα οξείες αυλακώσεις, οι οποίες δημιουργούν την εντύπωση ενός ανάγλυφου που αξιοποιεί τη δυναμική του φωτός και της σκιάς, ενισχύοντας την αίσθηση του βάθους. Πρόκειται για την τεχνική της πρισματικής γλυφής ή *Kerbschnitt* τεχνικής²⁵⁴ που βασίζεται στην αρνητική απόδοση των θεμάτων μέσω της λοξής αφαίρεσης μικρών όγκων υλικού από τη διακοσμητική επιφάνεια²⁵⁵. Η τεχνική αυτή έχει εφαρμοστεί ιδίως στις γωνιακές λιθοπλίνθους αρ. **8, 13, 19, 23α-β, 27-28, 30** και **37**. Παρόμοια τεχνική παρατηρείται και σε γωνιολίθους που έχουν εντοιχιστεί στην Επισκοπή Άνω Βόλου²⁵⁶. Αν και τα θέματα είναι εντελώς όμοια με αντίστοιχα του 10^{ου} και του 11^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τον Ανδρούδη²⁵⁷ διαφέρουν ως προς την εκτέλεση και τη διάταξή τους και φαίνεται να είναι μεταγενέστερα, του τέλους του 12^{ου} ή των αρχών του 13^{ου} αιώνα²⁵⁸. Τα γλυπτά αυτά θα μπορούσαν να μιμούνται την παραγωγή του λεγόμενου «Θηβαϊκού εργαστηρίου»²⁵⁹, που χαρακτηρίζεται από πλούσιο διάκοσμο με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα σε χαμηλό ανάγλυφο. Στα κύρια διακοσμητικά θέματά του περιλαμβάνονται το κισσόφυλλο, το λυροειδές κόσμημα και τα σαρκώδη ημιανθήματα, τα οποία αποδίδονται με τη χρήση της πρισματικής γλυφής και με σαφή περιγράμματα, δημιουργώντας έντονες φωτοσκιάσεις²⁶⁰.

Τα γλυπτά αρ. **4, 19, 28** και **42γ-δ** φέρουν ένα ιδιαίτερο είδος σταυρού, που οι κεραίες του σχηματίζονται από καμπύλες δισχιδείς ταινίες που πλαισιώνουν επίπεδο λογχοειδές πέταλο στο μέσον. Η τεχνική της πρισματικής γλυφής χρησιμοποιείται μόνο σημειακά, εκεί όπου χρειάζεται για να ξανοίξει το θέμα πάνω στον κάμπο. Τα τρία πρώτα μέλη είναι γωνιόλιθοι που κοσμούνται με σφηρικούς τροχούς, ενώ το τέταρτο είναι ο κιονίσκος με τον κόμβο του Ηρακλέους. Ο σταυρός, που φέρουν τα παραπάνω μέλη, αποτελεί σμίκρυνση του σταυρού που κοσμή γείσο της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Δρακοσπηλιά Θερμοπυλών και, σύμφωνα με τον Πάλλη, χρονολογείται στο 12^ο αιώνα²⁶¹. Ο Ανδρούδης προτείνει για το γλυπτό αρ. **4** χρονολόγηση στον 11^ο, χωρίς ωστόσο να αποκλείει το ενδεχόμενο να ανήκει στο 13^ο αιώνα²⁶², δεδομένων ορισμένων επιμέρους χαρακτηριστικών στη χάραξη και την απόδοση των λεπτομερειών. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο κιονίσκος αρ. **42** φέρει στην πρόσθια πλευρά του κιονοκράνου του (αρ. **42α-β**) δύο αντωπά ημιανθήματα που φύονται από κοινό μίσχο και στη μέση διαθέτουν ψηλό στέλεχος με κισσόφυλλο· τα αντωπά ημιανθήματα χωρίς το στέλεχος είναι ίδια στην απόδοση με εκείνα μέσα σε καρδιόσχημα διάχωρα στον κοσμήτη αρ. **35**. Αν όντως έτσι έχουν τα πράγματα, τότε ο κοσμήτης αρ. **35** και οι λιθόπλινθοι κάτω από αυτόν αρ. **36-37**, που ανήκουν μάλλον στην τοικοποιία του αρχικού καθολικού της μονής του Αγίου Ιωάννου της Νέας Πέτρας, καθώς και ο κιονίσκος αρ. **42** και οι λιθόπλινθοι αρ. **4, 9** και **28** προέρχονται από το ίδιο σύνολο.

²⁵⁴ Grabar 1976, 42, 44 και 48. Βαραλής, Τσεκές 2008, τόμ. Α', 370.

²⁵⁵ Grabar 1976, 46-47 και 64-65. Μπούρα 1980, 118. Δρανδάκης 2002, 343.

²⁵⁶ Ανδρούδης 2007, 94, εικ. 11-12.

²⁵⁷ Ανδρούδης 2007, 93.

²⁵⁸ Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου, 42, εικ. 9. Ανδρούδης 2007, 93.

²⁵⁹ Για το λεγόμενο «Θηβαϊκό εργαστήριο», βλ. κυρίως Πάλλης 2010-2011, 419 και 2012.

²⁶⁰ Πάλλης 2012.

²⁶¹ Πάλλης 2010-2011, 429, εικ. 10.

²⁶² Ανδρούδης 2015, 593.

III. Επιπεδόγλυφο

Η επιπεδόγλυφη τεχνική απαντά στα γλυπτά αρ. **32, 38, 44** και **46-47**. Το επιπεδόγλυφο είναι γνωστό ήδη από την Ύστερη Αρχαιότητα και χαρακτηρίζεται από τη διαμόρφωση του διακοσμητικού θέματος σε επίπεδο που διαφοροποιείται ελάχιστα ως προς το βάθος²⁶³. Η συγκεκριμένη τεχνική αποδίδει την αίσθηση του ημίεργου, καθώς η κατεργασία εκτελείται αποκλειστικά σε δύο επίπεδα: το επίπεδο του βάθους και αυτό της τελικής επιφάνειας, όπου για την απόδοση των λεπτομερειών επιστρατεύονται οι χαράξεις.

Υποκατηγορία της επιπεδόγλυφης τεχνικής εντοπίζεται στις σαρκοφάγους της οικογένειας των Μαλιασινών, όπου ο λεπτός κουφικός διάκοσμος συνδυάζεται με αραβουργηματοειδή στοιχεία, σύμφωνα με την τεχνική του *champlevé*²⁶⁴. Η τεχνική αυτή περιλαμβάνει ελάχιστα έξεργα επίπεδα με πολύ αδρά κατεργασμένα ενδιάμεσα κενά, προορισμένα για την ένθεση έγχρωμης κηρομαστίχης, διακοσμητικό στοιχείο χαρακτηριστικό της γλυπτικής από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα και εξής, και ειδικά στη Θεσσαλία, το Άγιον Όρος και τη Δυτική Μακεδονία από τα τέλη του 13^{ου} ως τις αρχές του 14^{ου} αιώνα²⁶⁵. Πλησιέστερα παράλληλα της συγκεκριμένης τεχνικής βρίσκουμε σε τμήματα κοσμητών από την Επισκοπή Άνω Βόλου²⁶⁶ και από την Αγία Παρασκευή Δομοκού²⁶⁷, του τέλους του 13^{ου} ή των αρχών του 14^{ου} αιώνα.

IV. Διπλεπίεδο ανάγλυφο

Η τεχνική του διπλεπίεδου αναγλύφου επιτυγχάνεται μέσω μιας σύνθετης επεξεργασίας του μαρμάρου, που συνδυάζει τον χαμηλό κατάκοσμο κάμπο και το έξεργο ανάγλυφο, προσδίδοντας βάθος και πλαστικότητα στη διακόσμηση.

Σε διπλεπίεδο ανάγλυφο έχει αποδοθεί μόνο το θωράκιο αρ. **5**, όπου ο γρύπας προβάλλεται σε κατάκοσμο κάμπο με το Δέντρο της Ζωής και το σώμα του αποδίδεται με επιπλέον ενδιάμεσα επίπεδα²⁶⁸. Ο τεχνίτης αξιοποιεί ποικίλα εργαλεία, όπως το τρυπάνι, διαφορετικούς τύπους καλεμιών και χάραξη με απλές γραμμές, προκειμένου να επιτύχει λάξευση που διαβαθμίζεται σε αρκετά επίπεδα. Η μορφή του γρύπα αποδίδεται με έξεργο μαλακό περίγραμμα, με κοφτά επίπεδα στις άκρες, όπως στο κεφάλι, τις φτερούγες, την ουρά και τα υπόλοιπα άκρα, χωρίς να δίνεται έμφαση στις αρθρώσεις. Τεχνικές ομοιότητες στην εκτέλεση του ανάγλυφου παρατηρούμε στο θωράκιο από τη μονή Παντανάσσης στη Φιλιππιάδα, των μέσων του 13^{ου} αιώνα²⁶⁹, που αποτελεί έργο υψηλής τέχνης και τεχνικής. Και στα δύο θωράκια το περίγραμμα διαμορφώνεται με ομαλές, ρευστές γραμμές και μαλακές καμπύλες και ο γλύπτης επιχειρεί να αποδώσει την αίσθηση του όγκου μέσω της δημιουργίας διαφορετικών επιπέδων λάξευσης. Οι μεταβάσεις μεταξύ των επιμέρους επιφανειών ενισχύουν τη δυναμική του θέματος, ενώ οι λεπτομέρειες και οι υφές επιτυγχάνονται με τη χρήση τρυπανιού για τη δημιουργία οπών, καθώς και με χαράξεις και γλυφές που προσδίδουν μεγαλύτερη ζωντάνια στη μορφή των μυθικών ζώων.

²⁶³ Βλ. σχετικά Ξυγγόπουλος 1917.

²⁶⁴ Παζαράς 1988, 143. Μπούρας, Μπούρα 2002, 569, σημ. 325.

²⁶⁵ Παζαράς 1988, 143. Πάλλης 2010-2011, 434.

²⁶⁶ Ανδρούδης 2007, 93, εικ. 9.

²⁶⁷ Πάλλης 2010-2011, 433-434, εικ. 15.

²⁶⁸ Βαραλής 2005, 253.

²⁶⁹ Βοκοτόπουλος 2007, 50, εικ. 47. Βαραλής 2005, 259.

Κεφάλαιο 4°

Χρονολόγηση – συμπεράσματα

Χρονολόγηση

Η χρονολόγηση των βυζαντινών γλυπτών παρουσιάζει σημαντικές μεθοδολογικές προκλήσεις, καθώς η ακριβής τοποθέτησή τους στο χρόνο δεν είναι πάντοτε εφικτή. Όπως έχει επισημάνει ο André Grabar, τα έργα της ύστερης αρχαιότητας, της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν με αξιοπιστία αποκλειστικά βάσει της μορφολογικής και τεχνικής τους επεξεργασίας²⁷⁰. Η βασική αιτία αυτής της δυσκολίας εντοπίζεται στην καλλιτεχνική πρακτική της περιόδου, η οποία δεν χαρακτηρίζεται από μια εξελικτική πρόοδο, αλλά από τη διαχρονική αναπαραγωγή και μίμηση παλαιότερων προτύπων. Οι καλλιτέχνες και τα εργαστήρια παραγωγής φαίνεται ότι αντλούσαν πρωτίστως από την αισθητική και τεχνοτροπική εμπειρία του παρελθόντος.

Το πρόβλημα απαντά και στα γλυπτά που προέρχονται από τους ναούς του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στην Πορταριά. Παρά τις δυσκολίες, επιχειρείται η προσέγγιση της χρονολόγησής τους, αξιοποιώντας τόσο τις τεχνοτροπικές όσο και τις επιγραφικές ενδείξεις, όπου αυτές υφίστανται. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της σαρκοφάγου της Άννας-Ανθούσας Μαλιασινής, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ασφάλεια βάσει της διατηρούμενης επιγραφής της και των πληροφοριών που θησαυρίζονται στο *Διπλωματάριο* της μονής της Νέας Πέτρας, μετά το 1277. Αντίθετα, για τα υπόλοιπα γλυπτά, η χρονολόγηση βασίζεται σε συγκριτική ανάλυση της διακόσμησης και της τεχνικής εκτέλεσης, σε συνάρτηση με άλλα συγγενή έργα γνωστής ή γενικά αποδεκτής χρονολόγησης.

Με στόχο την όσο το δυνατόν ακριβέστερη αποτύπωση της τεχνοτροπικής τους ένταξης, τα γλυπτά κατατάσσονται σε τρία ευρύτερα χρονικά πλαίσια, τα οποία αντιστοιχούν στον 11°, το 12° και το 13° αιώνα.

11^{ος} αιώνας

Αρ. **2, 6, 12, 17-18, 22, 29, 31-32, 41**

Ο κοσμήτης αρ. **12** δεν παρουσιάζει τίποτε που να μπορεί να χρονολογηθεί μετά τον 11ο αιώνα. Η δισχιδής ταινία των σφηρικών τροχών περιβάλλει απλά τετράφυλλα, σταυροειδή ή χιαστί, καθώς και σταυρό τύπου Μάλτας από τους πλέον τυπικούς. Στο

²⁷⁰ Παζαράς 1988, 120.

ορατό τμήμα του στη βόρεια πλευρά ο ρόδακας μοιάζει να αποτελεί σμίκρυνση των ροδάκων θωρακίου από το Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, του 11^{ου} αιώνα²⁷¹.

Τα μακριά λογχοειδή γωνιώδη φύλλα του υφαψιδίου αρ. **22** είναι το μόνο χαρακτηριστικό που μπορεί να τοποθετήσει το μέλος στον 11^ο αιώνα. Σε διαφορετική ομάδα, αλλά στην ίδια εποχή, ίσως προς τα τέλη του 11ου, ανήκουν και τα τμήματα κοσμητών αρ. **29** και **31**, που συνδυάζουν το χαμηλό ανάγλυφο με ορισμένες εγχάρακτες λεπτομέρειες.

Τέλος, ο σταθμός του θυρώματος αρ. **32**, με τα καρδιόσχημα διάχωρα που περικλείουν πεντάφυλλα σε επιπεδόγλυφο, μοιάζει πολύ με πεσσίσκο και τμήμα κοσμήτη που φέρουν το ίδιο θέμα που προέρχονται από την Κοίμηση της Μακρινίτσας²⁷² και έχουν τοποθετηθεί από την Κοντογιαννοπούλου στον 11^ο αιώνα, ίσως στα τέλη του.

Τα θωράκια αρ. **2** και **6** μπορούν να χρονολογηθούν τον 11^ο αιώνα, σύμφωνα και με τον Ανδρούδη, που εντοπίζει σημαντικές μορφολογικές ομοιότητες με θωράκια που κοσμούν την ανατολική όψη της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα²⁷³. Ωστόσο, μια τεχνική διαφοροποίηση έγκειται στην απουσία χρήσης τρυπανιού στο θωράκιο της Πορταριάς, σε αντίθεση με τα παραδείγματα της Μακρινίτσας. Τα δύο τελευταία έχουν χρονολογηθεί στα τέλη του 11^{ου} αιώνα από την Κοντογιαννοπούλου, η οποία επισημαίνει ότι το διακοσμητικό θέμα των πέντε άρτων, αντλεί πρότυπο από τα θωράκια που φράζουν τα παράθυρα του καθολικού του Οσίου Λουκά²⁷⁴, σημαντικό μνημείο-πρότυπο για τις ελλαδικές περιοχές κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο. Επιπλέον, το θωράκιο αρ. **2** παρουσιάζει μορφολογικές και τεχνικές ομοιότητες με το θωράκιο αρ. **41**, καθώς και με τμήμα θωρακίου από τη μονή της Μεταμορφώσεως στα Καμένα Βούρλα, το οποίο επίσης έχει τοποθετηθεί χρονικά στον 11^ο αιώνα²⁷⁵. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η απόδοση του τύπου του ρόδακα, που απαντά τόσο στο παράδειγμα της Πορταριάς όσο και σε αυτό των Καμένων Βούρλων, με κοινό στοιχείο τη διαμόρφωση πετάλων πλαισιωμένων από τονισμένο περίγραμμα. Ο τύπος αυτός του ρόδακα, σύμφωνα με τον Πάλλη, απαντά σε πάρα πολλά γλυπτά της μεσοβυζαντινής εποχής από την Αθήνα, τη Βοιωτία, την Εύβοια, την Ακαρνανία και το Άγιον Όρος, για να μείνουμε εντός του ελλαδικού χώρου²⁷⁶. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω συγκριτικά, καθίσταται εύλογη η χρονολόγηση των θωρακίων αρ. **2**, **6** και **41** στον 11^ο αιώνα.

Η απλή μορφή του σταυρού τύπου Μάλτας και τα γραμμικά τρίφυλλα εκατέρωθεν των κόμβων των σπηρικών τροχών συνηγορούν στην υπόθεση ότι το στενό θωράκιο αρ. **18** μπορεί να τοποθετηθεί στη β' πεννηταετία του 11^{ου} αιώνα. Το θωράκιο αρ. **17** με το ιδιόμορφο πενταόμφαλο και τον αετό στο κέντρο και τον λέοντα στην κάτω αριστερή γωνία θα μπορούσε να τοποθετηθεί στη συνέχεια των θωρακίων της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα και πριν από το θωράκιο με τους πέντε άρτους στο κέντρο του ρόμβου στη μικρή Μητρόπολη της Αθήνας²⁷⁷. Επομένως, η τοποθέτησή του επίσης στη β' πεννηταετία του 11^{ου} αιώνα μοιάζει εύλογη. Στην ίδια περίοδο μοιάζει να ανήκει και το θωράκιο αρ. **24**, που ο διάκοσμός του χαρακτηρίζεται από έλλειψη φόβου του κενού, ακρίβεια και συμμετρία του σχεδίου, φροντισμένη απόδοση των μακρών και λιπόσαρκων φυλλαρίων στα ημιανθέμια των γωνιών, καθώς και το είδος της μορφής των αστεροειδών στα εκατέρωθεν του σταυρού μέταλλα.

²⁷¹ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 132 αρ. 178.

²⁷² Κοντογιαννοπούλου 2000, τόμ. Β', 78 αρ. 18, 80 αρ. 39, πίν. 18, 39.

²⁷³ Ανδρούδης 2015, 592.

²⁷⁴ Grabar 1976, 55-56 αρ. 44, πίν. XXla. Μπούρα 1980, 99, εικ. 171-172. Κοντογιαννοπούλου 2000, τόμ. Α', 84-85.

²⁷⁵ Πάλλης 2010-2011, 426, εικ. 7.

²⁷⁶ Μπούρα 1980, 99, εικ. 171-172. Παζαράς 1987-1988, 39-40, εικ. 9, 13, 15, 19, 27. Πάλλης 2010-2011, 426-427, με πολλά παραδείγματα.

²⁷⁷ Βλ. παραπάνω σημ. 234 και 216, αντιστοίχως.

12^{ος} αιώνας

Αρ. γλυπτών: **1, 3-4, 7-11, 13-16, 19-21, 23-31, 33-34, 35α-γ, 36-37, 39-40, 42-43, 48, 50**

Οι γωνιόλιθοι αρ. **4, 8-9**, έχουν τοποθετηθεί χρονικά από τον Ανδρούδη στον 13^ο αιώνα²⁷⁸. Παρότι φέρουν επιμέρους τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε παλαιότερες περιόδους – κυρίως στον 11^ο και 12^ο αιώνα – η έντονα σκληρή και κοφτή επεξεργασία της επιφάνειας, καθώς και ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως οι διασταυρούμενοι δισχιδείς βλαστοί και η τεχνική τους απόδοση, ενισχύουν την τοποθέτησή τους στα τέλη του 12^{ου} ή το πολύ στα πρώτα χρόνια του 13^{ου} αιώνα²⁷⁹. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και ο γωνιόλιθος αρ. **13** που έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 12^{ου} ή στις αρχές του 13^{ου} αιώνα,²⁸⁰ βάσει μορφολογικών και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών με άλλα γνωστά γλυπτά της ίδιας περιοχής και περιόδου. Συγκεκριμένα, παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με ανάγλυφα που βρίσκονται εντοιχισμένα στον ναό της Επισκοπής στον Άνω Βόλο²⁸¹, τα οποία έχουν χρονολογηθεί με σχετική ασφάλεια στο μεταίχμιο του 12^{ου} προς τον 13^ο αιώνα. Επιπλέον, η ύπαρξη ανάλογου παραδείγματος στο ναό του Αγίου Γεωργίου Πορταριάς (**Εικ. Δ**) ενισχύει τη χρονική αυτή τοποθέτηση, καθώς τα εν λόγω έργα φαίνεται ότι έχουν προέλθει από το ίδιο αρχιτεκτονικό σύνολο. Επίσης, και η γωνιακή λιθόπλινθος αρ. **30** μπορεί να χρονολογηθεί στο 12^ο αιώνα. Παρά την παρουσία μοτίβου με πέταλα πλαισιωμένα από τονισμένο περίγραμμα, στοιχείο που απαντά ήδη από τον 11^ο αιώνα στην Πορταριά και τα Καμένα Βούρλα²⁸², παρατηρείται ότι η τεχνική εκτέλεση διαφοροποιείται, καθώς συνδυάζει χαμηλό ανάγλυφο με επιπεδόγλυφη κατεργασία.

Εικ. Δ. Άγιος Γεώργιος Πορταριάς, τμήμα γωνιολίθου στο σταθμό της νότιας θύρας (αρχείο συγγραφέως)

Ο κοσμήτης ή πλαίσιο θύρας αρ. **3** και οι γωνιακές λιθόπλινθοι αρ. **4, 8-9**, εντοιχισμένα στον ναό του Αγίου Νικολάου στην Πορταριά, έχουν χρονολογηθεί από τον Ανδρούδη στον 13^ο αιώνα, βάσει της έντονα σκληρής και κοφτής επεξεργασίας της

²⁷⁸ Ανδρούδης 2015, 592-593, εικ. 10, 593, εικ. 12-13, 594, εικ. 16.

²⁷⁹ Ανδρούδης 2006, 303.

²⁸⁰ Ανδρούδης 2015, 593.

²⁸¹ Ανδρούδης 2006, 312, εικ. 1. Ανδρούδης, Βαραλής, Νάνου υπό δημοσίευση, κατάλογος, 197-199 αρ. 24-26.

²⁸² Πάλλης 2010-2011, 426, εικ. 7.

επιφάνειας και ορισμένων τεχνικών ιδιαιτεροτήτων που απομακρύνονται από τα πρότυπα παλαιότερων περιόδων²⁸³. Ωστόσο, η παρουσία επιμέρους χαρακτηριστικών, όπως ο γεωμετρικός σχεδιασμός, η έλλειψη φόβου του κενού και η πρισματική γλυφή που παραπέμπουν στον 11^ο και τον 12^ο αιώνα, σε συνδυασμό με την ομοιότητα στη λάξευση του κοσμήτη αρ. **3** με τον κοσμήτη αρ. **50** στη Νέα Πέτρα, επιτρέπουν την υπόθεση ότι τα παραπάνω γλυπτά (αρ. **3-4** και **8-9**) και ενδεχομένως η λιθόπλινθος αρ. **28**, θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στον 12^ο αιώνα. Αν τα μέλη αυτά συνδεθούν με την αρχική τοικοποιία του καθολικού της μονής του Αγίου Ιωάννη της Νέας Πέτρας, τότε οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το καθολικό, που ιδρύθηκε το 1271/2, ενσωμάτωσε στους τοίχους του παλαιότερο υλικό.

Τα μέλη αρ. **19**, **23α-β**, **28**, **35α-γ** και **36-37** παρουσιάζουν κοινά τεχνικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά, όπως η χρήση της πρισματικής γλυφής και η εφαρμογή γεωμετρικών και φυτικών διακοσμητικών θεμάτων, στοιχεία που εντάσσονται καλλιτεχνικά στη ύστερη μεσοβυζαντινή περίοδο. Λαμβάνοντας υπόψη τις ομοιότητες αυτές, τα συγκεκριμένα γλυπτά θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο 12^ο αιώνα. Αν ο κιονίσκος αρ. **42** φέρει πράγματι στη διακόσμηση της πρόσθιας πλευράς του κιονοκράνου (αρ. **42α-β**) ταυτόσημα μοτίβα με εκείνα που εμφανίζονται μέσα σε καρδιόσχημα διάχωρα στον κοσμήτη αρ. **35**, τότε είναι εύλογη η υπόθεση ότι τα γλυπτά αυτά προέρχονται από το ίδιο αρχιτεκτονικό και γλυπτικό σύνολο. Συνεπώς, ο κοσμήτης αρ. **35**, οι λιθόπλινθοι που βρίσκονται κάτω από αυτόν (αρ. **36-37**), καθώς και τα πλαίσια της θύρας αρ. **39-40**, τα οποία παρότι είναι σε χαμηλό ανάγλυφο φέρουν παρόμοια διακόσμηση, θα μπορούσαν με ισχυρή πιθανότητα να αποδοθούν στην τοικοποιία του αρχικού καθολικού της μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της Νέας Πέτρας και να χρονολογηθούν επίσης στον 12^ο αιώνα. Επομένως και από την εξέταση αυτών των μελών, εφόσον συνδεθούν με το καθολικό που ιδρύθηκε το 1271/2, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το καθολικό ενσωμάτωσε στους τοίχους του παλαιότερα μέλη με ανάγλυφο διάκοσμο.

Οι κοσμήτες αρ. **10**, **14**, **15** και **16**, μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική ασφάλεια, σύμφωνα με τον Ανδρούδη, στο 12^ο αιώνα²⁸⁴, και ειδικότερα στη β' πενήνταετία, βάσει μορφολογικών και τεχνοτροπικών κριτηρίων. Η χρήση χαρακτηριστικών θεμάτων, όπως τα καρδιόσχημα ανθέμια και η πλαστικότητα της διακόσμησης υποδεικνύουν τη σύνδεση των γλυπτών αυτών με τις καλλιτεχνικές τάσεις του 12^{ου} αιώνα. Οι εικονογραφικές και τεχνοτροπικές συγγένειες με τα γλυπτά του τέμπλου του καθολικού της μονής της Βλαχέρνας κοντά στην Άρτα²⁸⁵, που τοποθετούνται στη β' πενήνταετία του 12^{ου}, είναι ακόμη ένα ενισχυτικό στοιχείο. Η ενιαία αντιμετώπιση της επιφάνειας, η ρευστότητα των περιγραμμάτων και η έντονη ανάγλυφη απόδοση των φυτικών θεμάτων συνιστούν κοινά καλλιτεχνικά στοιχεία της περιόδου αυτής, που παρατηρούνται και στα υπό εξέταση έργα.

Ο αμφικιονίσκος αρ. **42** μπορεί να χρονολογηθεί στον 12^ο αιώνα. Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται από την εικονογραφία και την τεχνοτροπία του σταυρού που κοσμεί το κιονόκρανό του, ο οποίος αποτελεί μικρογραφική εκδοχή σταυρού από το γείσο της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Δρακοσπηλιά Θερμοπυλών, επίσης του 12^{ου} αιώνα²⁸⁶. Η καλλιτεχνική απόδοση με δισχιδεείς ταινίες και λογχοειδές πέταλο στο μέσον, καθώς και η επιλεκτική χρήση πρισματικής γλυφής για την ανάδειξη των λεπτομερειών, συνδέουν το έργο με τα χαρακτηριστικά της γλυπτικής της περιόδου αυτής. Επιπλέον, τα αντωπά ημιανθέμια του κιονοκράνου παρουσιάζουν άμεση ομοιότητα με ανάλογα μοτίβα στον κοσμήτη αρ. **35**, υποδηλώνοντας την κοινή τους προέλευση.

²⁸³ Ανδρούδης 2015, 591, 192, 193, 194.

²⁸⁴ Ανδρούδης 2015, 592.

²⁸⁵ Παπαδοπούλου 2015, 94.

²⁸⁶ Πάλλης 2010-2011, 429, εικ. 10.

Το επίθημα αρ. **26** μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 12^{ου} ή τις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Η απόδοση των δύο αετών με πλεγμένες ουρές και το χαρακτηριστικό αρθρωτό φτέρωμα συνδέεται με εικονογραφικά πρότυπα που εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία ήδη από τον 12^ο αιώνα²⁸⁷. Παρόμοιες μορφές σε χαμηλό ανάγλυφο απαντούν σε γλυπτά του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα, ενώ η διαμόρφωση του φτερώματος των πτηνών του συγκεκριμένου επιθήματος προοιωνίζονται τύπους πτερύγων αετών, γρυπών και παγονιών που κοσμούν τις πλάκες σαρκοφάγων της Άννας-Ανθούσας και του Νικολάου-Ιωάσαφ των Μαλιασπινών, που χρονολογούνται μετά το 1277²⁸⁸.

Η πλάκα σαρκοφάγου αρ. **1**, έχει χρονολογηθεί από τον Παζαρά στον 11^ο αιώνα, λόγω της ομοιότητας του συνθετικού σχήματος του διακόσμου της με εκείνο της σαρκοφάγου της μονής της Μεγίστης Λαύρας²⁸⁹. Παρόμοια άποψη εκφράζει και ο Ανδρούδης, ο οποίος, αν και θεωρεί πιθανή τη χρονολόγηση του γλυπτού στον 11^ο, δεν αποκλείει τη δυνατότητα μεταγενέστερης φιλοτέχνησής του, εντός του 12^{ου} αιώνα²⁹⁰. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο αποδίδονται τα μικρότερα φυλλάδια των ημιανθεμίων, κυρτά και παχύτερα των άλλων, είναι χαρακτηριστικός της γλυπτικής της Αθήνας του 12^{ου} αιώνα²⁹¹.

Τα θωράκια αρ. **24** και **25** παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που χρονική ένταξή τους στις αρχές του 12^{ου} αιώνα βάσει μορφολογικών και τυπολογικών χαρακτηριστικών. Συγκεκριμένα, το θωράκιο αρ. **24** φαίνεται να αντλεί πρότυπα του 11^{ου} αιώνα²⁹², και ιδιαίτερα από τον γλυπτό διάκοσμο του καθολικού του Οσίου Λουκά. Αντίστοιχα, το θωράκιο αρ. **25** παραπέμπει σε επιμήκη μέλη των 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα, που απαντούν στην περιοχή της Αθήνας και της νότιας Ελλάδας²⁹³. Το θωράκιο αρ. **48** ανήκει και αυτό στον 12^ο αιώνα. Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται από την εικονογραφία του, καθώς απεικονίζεται σε χαμηλό ανάγλυφο το σπάνιο θέμα του αισώπειου μύθου με τον κόκορα και την αλεπού, σε σύνθεση που παραλληλίζεται με το γνωστό θωράκιο των Κρατικών Μουσείων του Βερολίνου²⁹⁴, επίσης του 12^{ου} αιώνα. Η σχηματική απόδοση της αλεπούς, με χαρακτηριστικά που εντοπίζονται ήδη από τον 11^ο αιώνα, ενώ παρόμοια τεχνοτροπικά στοιχεία εντοπίζονται και σε ανάγλυφα με γρύπες ή σκηνές κυνηγιού από την Αθήνα, που επίσης αποδίδονται στον 11^ο ή 12^ο αιώνα²⁹⁵. Τέλος, το θωράκιο αρ. **7** μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική βεβαιότητα, βάσει εικονογραφικών και τεχνοτροπικών ομοιοτήτων²⁹⁶. Συγκεκριμένα, η απόδοση μικρών ζώων στην άνω περιοχή των πτερύγων του παγονιού παραπέμπει σε αντίστοιχες διακοσμητικές πρακτικές που ανιχνεύονται σε ισλαμικά υφάσματα της Ανατολής (Ιράν) και της Ιβηρικής Χερσονήσου, ιδίως από τον 11^ο έως τον 12^ο αιώνα²⁹⁷. Επιπλέον, από τεχνοτροπική σκοπιά, το θωράκιο παρουσιάζει έντονη συγγένεια με τη γλυπτική του 12^{ου} αιώνα, όπως με την ανάγλυφη εικόνα του αγίου Δημητρίου από τη μονή Πέτρας Πιερίας²⁹⁸, η οποία χρονολογείται στα μέσα του ίδιου αιώνα. Η συνύπαρξη χαμηλού και έξεργου αναγλύφου, καθώς και η επιμελημένη διαχείριση της

²⁸⁷ Dennert 1997, 153-166, πίν. 59-62.

²⁸⁸ Παζαράς 1988, 142-144, όπου και η χρονολόγηση των τμημάτων της σαρκοφάγου.

²⁸⁹ Παζαράς 1988, 129, πίν. 13β.

²⁹⁰ Ανδρούδης 2015, 595.

²⁹¹ Βαραλής 2016, 160 και εικ. 141.

²⁹² Schulz, Barnsley 1901, πίν. 23. Μπούρας 2015, πίν. ΙΓ'.

²⁹³ Βλ. ενδεικτικά Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 96-98 αρ. 135-137, 136 αρ. 182, 141 αρ. 188, 143 αρ. 192.

Τσεκές 2016, τόμ. Α', 123-124.

²⁹⁴ Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Α', 215-217.

²⁹⁵ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 96 αρ. 135, 98 αρ. 137 και 180 αρ. 249, όπου και παράλληλα. Τα δύο πρώτα έχουν χρονολογηθεί κάπως πρώιμα στο 10^ο αι.

²⁹⁶ Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2004, 42, εικ. 8 (με χρονολόγηση στον 11^ο-12^ο αι.).

²⁹⁷ Ανδρούδης 2015, 591.

²⁹⁸ Βαραλής 2017, εικ. 1.

επιφάνειας, τεκμηριώνουν τη δημιουργία του γλυπτού στο πλαίσιο των καλλιτεχνικών εξελίξεων του 12^{ου} αιώνα.

Η χρονολόγηση του πεσσίσκου του τέμπλου με αρ. **11**, που κοσμεύεται με ψαθωτό πλέγμα, μπορεί να προσεγγιστεί μέσω συγκριτικής μορφολογικής ανάλυσης. Το διακοσμητικό αυτό μοτίβο αποτελεί νεωτερισμό του 12^{ου} αιώνα και εξής²⁹⁹ και απαντά ίσως για πρώτη φορά σε ανώφλι θυρώματος από το μετόχι της μονής Πεντέλης³⁰⁰. Επίσης, οι ομοιότητες στην τεχνική κατεργασία κοσμήτη από τον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα³⁰¹, οδηγούν στη χρονική τοποθέτηση του πεσσίσκου στο 12^ο αιώνα.

Όσον αφορά το επιστύλιο αρ. **33**, αν και τα αντίστοιχα φτερωτά ανθήμια απαντούν σε επιστύλιο από το Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας³⁰², του 11^{ου} ίσως αιώνα, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις αρχές του 12^{ου} αιώνα. Την ίδια χρονική περίοδο θα μπορούσε επίσης να τοποθετηθεί και το επιστύλιο αρ. **34**, καθώς η γεωμετρική διακόσμηση και η τεχνική του χαμηλού ανάγλυφου θυμίζει τους γωνιόλιθους που χρονολογούνται το 12^ο αιώνα. Τα τμήματα επιστυλίων αρ. **20** και **43** παρουσιάζουν μορφολογικές και τεχνικές ομοιότητες με κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου προερχόμενο από τον ναό της Επισκοπής, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί στο 12^ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Βαραλή, η τεχνοτροπία και η απόδοση των φυλλοφόρων βλαστών και των κισσόφυλλων στα εν λόγω γλυπτά παραπέμπουν στη β' πενήνταετία του 12^{ου} αιώνα. Παρόμοια διακοσμητικά μοτίβα απαντούν σε έργα της ίδιας περιόδου, όπως το επίθημα παραθύρου από τον ναό της Αγίας Τριάδας του Κριεζώτη στην Εύβοια και στο υπέρθυρο της Βασιλείου πύλης του ναού του Ταξιάρχη στη Μελίδα της Άνδρου³⁰³. Επίσης, το επιστύλιο αρ. **21** μπορεί να χρονολογηθεί στο 12^ο αιώνα, παρά το γεγονός ότι δεν έχει εντοπιστεί άμεσο παράλληλό του. Ωστόσο, παρουσιάζει μορφολογικές συγγένειες με επιθήματα αμφικιονίσκων από την Επισκοπή Άνω Βόλου, την Κοίμηση της Μακρινίτσας³⁰⁴ και άλλων ναών της Στερεάς Ελλάδας, που έχουν τοποθετηθεί στα τέλη του 12^{ου} αιώνα³⁰⁵.

13ος αιώνας

Αρ. **5, 38, 44, 46-47**

Το θωράκιο αρ. **5** έχει χρονολογηθεί στη β' πενήνταετία του 13^{ου} αιώνα από τον Βαραλή³⁰⁶, ο οποίος εντοπίζει τεχνικές συγγένειες με ανάλογο θωράκιο από τη μονή Παντανάσσης στη Φιλιπιάδα, έργο των μέσων του 13^{ου} αιώνα³⁰⁷. Οι συσχετισμοί

²⁹⁹ Μπούρας, Μπούρα 2002, 568 (το ψαθωτό προσγράφεται στα νέα στοιχεία του 12^{ου} αι. στη γλυπτική). Τσεκές 2016, τόμ. Α', 124 σημ. 145.

³⁰⁰ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 181-182 αρ. 252. Μπούρας, Μπούρα 2002, 552, πίν. 550 δ-ε.

³⁰¹ Βογιαζής 2006, 111, εικ. 14.

³⁰² Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 120 αρ. 160.

³⁰³ Ανδρούδης, Βαραλής, Νάνου υπό δημοσίευση, κατάλογος, 217-218, όπου σχετική βιβλιογραφία.

³⁰⁴ Κοντογιαννοπούλου 2000, τόμ. Β', 20-23 αρ. 24-33, πίν. 24-33.

³⁰⁵ βλ. Βαραλής 2016, 164-170, σποράδην.

³⁰⁶ Βαραλής, 2005, 252 και 2018, 512-513.

³⁰⁷ Βοκοτόπουλος 2007, 50, εικ. 47.

αυτοί, στη βάση συγκριτικής τεχνοτροπικής ανάλυσης, επιτρέπουν την ασφαλέστερη χρονολογική ένταξη των συγκεκριμένων γλυπτών στη γλυπτική παραγωγή στη Θεσσαλία και την Ήπειρο τον 13^ο αιώνα.

Οι πλάκες των σαρκοφάγων αρ. **38, 44** και **46-47** (**Σχέδ. 2-3, 5**) μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική ακρίβεια μετά το 1277. Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται από την εικονογραφική και τεχνοτροπική ομοιότητα των πλακών αυτών με τις πλάκες της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασινής - μοναχής Ανθούσας που είναι εντοιχισμένες στην Επισκοπή Άνω Βόλου³⁰⁸. Η εφαρμογή της επιπεδόγλυφης τεχνικής σε συνδυασμό με τον κουφικό διάκοσμο, καθώς και η μορφολογική απόδοση των μεταλλίων, επιτρέπουν την υπόθεση ότι οι παραπάνω πλάκες σαρκοφάγων αποτελούν προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου. Ωστόσο, η πρόταση των Αναστασιάδου και Κοντογιαννοπούλου, σύμφωνα με την οποία τα τρία θραύσματα (αρ. **38, 46-47**) συγκροτούν την καλυπτήρια πλάκα της σαρκοφάγου του Νικολάου Μαλιασινού, δεν φαίνεται να ευσταθεί, όπως δείξαμε παραπάνω.

³⁰⁸ Παζαράς 1988, 39-40 αρ. 45Γ-45Δ1-2, πίν. 33α-β - 33γ-ε. Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 136, εικ. 6. Ανδρούδης, Βαραλής, Νάνου υπό δημοσίευση, κατάλογος, 202-204 αρ. 31, 33.

Συμπεράσματα

I. Ο πολυδιάστατος ρόλος των γλυπτών

Η μελέτη των εντοιχισμένων βυζαντινών μαρμάρινων γλυπτών στους ναούς της Πορταριάς, και ειδικότερα στους ναούς του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, ανέδειξε την ύπαρξη σημαντικού αριθμού γλυπτών υψηλής καλλιτεχνικής δεξιότητας, τα οποία προέρχονται από παλαιότερα, σήμερα μη σωζόμενα μνημεία.

Η χρήση των γλυπτών ως συλήματα δεν αποτελεί απλή πρακτική αξιοποίησης οικοδομικού υλικού προερχόμενου από προγενέστερα κτιριακά σύνολα, αλλά εκφράζει μια συνειδητή και πολυεπίπεδη αισθητική, συμβολική και ιδεολογική επιλογή επανένταξης μνημειακών καταλοίπων σε ένα νέο λατρευτικό και κοινωνικό πλαίσιο. Η ενσωμάτωση των γλυπτών στους μεταβυζαντινούς ναούς της Πορταριάς λειτουργεί ως διαχρονική γέφυρα ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, επιβεβαιώνοντας αφενός τη διαρκή αξία και το σεβασμό προς την καλλιτεχνική και πολιτισμική κληρονομιά και αφετέρου τη διατήρηση και ενίσχυση της συλλογικής μνήμης μέσω της υλικής παρουσίας των μνημείων.

Η επιλογή της ενσωμάτωσης αρχαιότερων μαρμάρινων γλυπτών δεν υπαγορεύτηκε αποκλειστικά από πρακτικούς ή οικονομικούς παράγοντες, όπως η εξοικονόμηση υλικών ή ο χρόνος κατασκευής, αλλά συνιστούσε επίσης μια εκούσια πολιτισμική πράξη, η οποία υποδήλωνε την επιθυμία των τοπικών κοινωνιών να διαφυλάξουν και να ανανεώσουν τη σχέση τους με την ιστορική και θρησκευτική παράδοση της περιοχής. Τα συλήματα, μέσω αυτής της διαδικασίας επανένταξης, αποκτούν νέες λειτουργίες και νοήματα, μετασχηματίζονται σε φορείς ταυτότητας και μνήμης, ενσωματώνοντας το παρελθόν στο σύγχρονο πλαίσιο με έναν τρόπο που υπερβαίνει την απλή τεχνική ανακύκλωση.

Συνεπώς, η διερεύνηση της λειτουργίας των συλημάτων, τόσο σε τεχνικό επίπεδο (μεθοδολογίες επαναχρησιμοποίησης, τοποθέτηση, κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες) όσο και σε συμβολικό και κοινωνικο-πολιτισμικό (αφηγήσεις μνήμης, ταυτότητες, ιδεολογικές σημασίες) αποτελεί ένα αναγκαίο και διεπιστημονικό πεδίο μελέτης.

II. Η λειτουργία των συλημάτων στους ναούς της Πορταριάς

Η μελέτη των συλημάτων που ενσωματώνονται στις τοιχοποιίες των βυζαντινών ναών της Πορταριάς αποκαλύπτει τον πολυδιάστατο ρόλο τους τόσο στην κατασκευαστική πρακτική όσο και στην αισθητική σύνθεση των οικοδομημάτων. Αρκετά μέλη χρησιμοποιούνται ως γωνιόλιθοι, καθώς λειτουργούν ως στατικά στοιχεία στις γωνίες των λίθινων τοιχοποιιών. Η επιλογή αυτών των ορθογώνιων, έτοιμων για χρήση, αρχιτεκτονικών μελών συνέβαλε σημαντικά στην οικονομία υλικών και χρόνου κατά την ανέγερση των ναών, καθώς δεν απαιτούνταν περαιτέρω επεξεργασία.

Παρά την επιφανειακή τυχαιότητα στην τοποθέτηση των συλημάτων στις όψεις των ναών, η σύνθεσή τους ενσωματώνεται αρμονικά στην τοιχοποιία, αναδεικνύοντας ένα νέο αρχιτεκτονικό σύνολο. Η επαναχρησιμοποίηση ποικιλόμορφων αρχιτεκτονικών και ανάγλυφων θραυσμάτων υπογραμμίζει την ανάγκη εκμετάλλευσης των διαθέσιμων υλικών και οδηγεί στη διαμόρφωση νέων συνθέσεων και μορφών. Η

χρήση αυτών των υλικών όχι μόνο εξυπηρετεί πρακτικούς σκοπούς, αλλά δημιουργεί και μια νέα αισθητική αξία, καθώς τα θραύσματα «αναζητούν» να ταιριάξουν μεταξύ τους και να συνθέσουν ένα νέο, ενιαίο αρχιτεκτονικό σύνολο.

Η πρακτική αυτή της χρήσης συλημάτων ως αναπόσπαστο μέρος της τοικοποιίας αποτυπώνει τόσο την οικονομία και τη λειτουργικότητα της βυζαντινής κατασκευαστικής παράδοσης όσο και τη δημιουργική επανερμηνεία των υλικών μέσα από μια δυναμική σύνθεση, που αποκαλύπτει το διαχρονικό ενδιαφέρον για την ανασύνθεση και διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας μέσω της αρχιτεκτονικής.

III. Η καλλιτεχνική θέση των γλυπτών

Παράλληλα, η μελέτη των εντοιχισμένων μαρμάρινων γλυπτών της Πορταριάς αποκτά ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα όταν τοποθετείται στο ευρύτερο πλαίσιο της βυζαντινής και μεταβυζαντινής καλλιτεχνικής παραγωγής της Θεσσαλίας και των γειτονικών περιοχών. Τα γλυπτά αυτά δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως αποσπασματικά ή απομονωμένα δείγματα τέχνης, αλλά ως ενδεικτικά μιας τοπικής εκδοχής ενός ευρύτερου καλλιτεχνικού διαλόγου, που διαμορφώθηκε από τις πολιτισμικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις της εποχής. Η ποικιλία των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών και των εικονογραφικών θεμάτων που απαντούν στα γλυπτά αντικατοπτρίζει τόσο την επιρροή κεντρικών βυζαντινών εργαστηρίων όσο και την ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων που υιοθέτησαν και προσαρμόστηκαν στα πρότυπα αυτά, δημιουργώντας μια σύνθεση που μαρτυρεί την καλλιτεχνική δυναμική της περιοχής.

Η θέση των γλυπτών αυτών στην καλλιτεχνική παραγωγή της περιόδου, όπως προκύπτει από τη συγκριτική ανάλυση με άλλα μνημεία της Θεσσαλίας και του ευρύτερου ελλαδικού χώρου, καταδεικνύει μια σταθερή παράδοση στην εικονογραφία και τη γλυπτική τέχνη, με στοιχεία αντιγραφής παλαιότερων προτύπων, στασιμότητας, αλλά και ανανεωτικής δράσης. Αυτό το γεγονός επιτρέπει την κατανόηση των γλυπτών όχι μόνο ως έργων τέχνης αλλά και ως φορέων πολιτισμικής ταυτότητας και ιστορικής συνέχειας. Επομένως, η διερεύνηση των γλυπτών αυτών συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των μηχανισμών μέσω των οποίων η τέχνη και η μνήμη αναδιαμορφώνονται σε περιόδους κρίσης και μετασχηματισμού, όπως ήταν οι δύσκολες περιστάσεις που περνούσε η κοινωνία της Δημητριάδας και του Πηλίου στον ύστερο 13^ο αιώνα.

Τέλος, η παρούσα μελέτη καταδεικνύει την ανάγκη για μια διεπιστημονική προσέγγιση, που θα συνδυάζει την τέχνη, την αρχαιολογία, την ιστορία και την κοινωνιολογία, προκειμένου να αναδειχθεί η πλήρης σημασία και λειτουργία των γλυπτών στην Πορταριά, αλλά και στον ευρύτερο χώρο της Θεσσαλίας. Η ενσωμάτωση των συμπερασμάτων σε ένα συνολικότερο πλαίσιο θα επιτρέψει να αναδειχθεί η ιδιαίτερη θέση που κατείχαν τα γλυπτά στην τοπική κοινωνία και η σχέση τους με τα ιστορικά γεγονότα, την κοινωνική κατάσταση και τις πολιτισμικές και θρησκευτικές τάσεις της εποχής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΛΥΠΤΩΝ

Η καταλογογράφηση γίνεται με βάση το ναό, όπου τα γλυπτά βρίσκονται σήμερα εντοιχισμένα. Η εκκίνηση γίνεται από τον ανατολικό τοίχο και ακολουθούν ο βόρειος, ο δυτικός και ο νότιος, ενώ σε καθένα τοίχο η αρίθμηση δίνεται από τα αριστερά προς τα δεξιά και από τα άνω προς τα κάτω. Στη συνέχεια τοποθετούνται όσα γλυπτά βρίσκονται εντοιχισμένα στο εσωτερικό των ναών, από το ιερό προς τον νάρθηκα, και τέλος όσα βρίσκονται σε κτιστές κατασκευές του περιβάλλοντος χώρου. Οι διαστάσεις δίνονται σε εκατοστόμετρα.

Α. Πορταριά, ναός Αγίου Νικολάου

1. Τμήμα ψευδοσαρκοφάγου

Εικ. 1.

Εντοιχισμένο στον ανατολικό τοίχο μεταξύ της μεσαίας και της νότιας αψίδας του ναού, πάνω από το αρ. 2.

Μάρμαρο λευκό

Μ. 77, Υ. 86

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Τμήμα ορθογώνιας πλάκας ψευδοσαρκοφάγου με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Η πλάκα είναι θραυσμένη στα πλάγια και φέρει φθορές στις υπόλοιπες πλευρές. Φέρει παράσταση κιονοστοιχίας: τα τόξα σχηματίζονται από επίπεδη ταινία και στηρίζονται σε αρράβδωτους κίονες, με σχηματοποιημένες τραπεζιόσχημες βάσεις και κιονόκρανα που φέρουν το ένα φτερωτό ανθέμιο και το άλλο ημίφυλλα άκανθας. Τα κενά μεταξύ των τόξων καλύπτονται από τρίφυλλα με το κεντρικό φύλλο μικρότερο από τα δύο πλευρικά. Η πλάκα κάτω τελειώνει με ραβδίο καμπύλης τομής. Ψηλοί φυλλοφόροι σταυροί είναι τοποθετημένοι κάτω από τα τόξα. Ο αριστερός σταυρός σχηματίζεται από τριμερή ταινία και έχει στρογγυλεμένα τα άκρα των κεραιών του, όπου τοποθετούνται ομόκεντρα δισκάρια, ενώ ο δεξιός από αλυσιδωτό πλοχμό. Από τις βάσεις των σταυρών εκφύονται συμμετρικά δύο τρισιχιδείς βλαστοί που καταλήγουν ψηλά σε ημιανθέμια, σχηματίζοντας λυρόσχημο μοτίβο. Τα άνω διάκενα του αριστερού σταυρού γεμίζουν με ρόδακες, ο ένας οκτάφυλλος με γωνιώδη πέταλα και ο άλλος με γωνιώδη

πέταλα που εναλλάσσονται με φύλλα που έχουν τονισμένη κεντρική νεύρωση. Ο αριστερός φέρει στο κέντρο κυκλική οπή, ενώ ο δεξιός τετράγωνο που εισέχει. Τα δισκάρια κάτω από τις κεραίες του σταυρού φέρουν τη συντομογραφία της επωνυμίας *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστοῦ)ς*. Από τον δεξιό σταυρό σώζεται μόνο το αριστερό τμήμα σταυρού τύπου Μάλτας, που γέμιζε το αριστερό διάκενο.

Βιβλιογραφία: Γιαννόπουλος 1925, 240 εικ. 14 (άνω, τυπωμένη αντίστροφα). Παζαράς 1988, 38 αρ. 44, πίν. 30α. Παπαθανασίου 1995, 241. Ανδρούδης 2020, 594-595, εικ. 18.

2. Θωράκιο

Εικ. 2.

Εντοιχισμένο στον ανατολικό τοίχο, μεταξύ της μεσαίας και της νότιας αψίδας, κάτω από το αρ. 1.

Μάρμαρο λευκό

Μ. 82, Υ. 97

Χρονολόγηση: 11^{ος} αϊ.

Ακέραιο θωράκιο με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Ταινιωτή επίπεδη παρυφή περικλείει πλαίσιο από τετρασιδή ταινία, που ανακομβώνεται στα μέσα των πλευρών του με κεντρικό ρόμβο, του οποίου οι πλευρές αναδιπλώνονται και σχηματίζουν στα γωνιακά διάκενα παραπληρωματικούς κύκλους. Στο ρόμβο εγγράφεται μετάλλιο από δισχιδή ταινία που περιέχει δεκαεξάφυλλο ρόδακα με στρογγυλεμένα πέταλα στη στεφάνη, τα οποία φέρουν τονισμένο περίγραμμα, και με δίσκο στο κέντρο από κυρτό κομβίο, όπου έχει λαξευτεί ισοσκελής δισχιδής σταυρός με αγκυρωτά άκρα, επίσης με τονισμένο περίγραμμα. Στους τέσσερις γωνιακούς κύκλους τοποθετούνται χιαστί ρόδακες οκτάφυλλοι και δωδεκάφυλλοι με τονισμένα περιγράμματα. Οι οκτάφυλλοι έχουν στρογγυλεμένα πέταλα και έξεργο κέντρο, ενώ οι δωδεκάφυλλοι διαθέτουν στεφάνη με εναλλάξ αποστρογγυλεμένα και λογχοειδή πέταλα.

Βιβλιογραφία: Γιαννόπουλος 1925, 240 εικ. 14 (κάτω, τυπωμένη αντίστροφα). Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Α', 147, μέρος Β', 254 αρ. 678, πίν. 88δ. Ανδρούδης 2020, 592, εικ. 5-6.

3. Κοσμήτης

Εικ. 3.

Εντοιχισμένο ανάποδα στην κεντρική ασίδα του ιερού, στα δεξιά του αξονικού παραθύρου

Μάρμαρο φαιό με λευκά νερά

Μ. 40, Υ. 21

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Αποκεκρουμένο κατά τις τρεις πλευρές τμήμα κοσμήτη ή πλαισίου θύρας με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Στη μία πλευρά ευθύγραμμο ραβδίο καμπύλης τομής. Στο ελαφρώς λοξότμητο τμήμα δύο σειρές ανθέμια: στην επάνω ζώνη σειρά μεγάλων καρδιόσχημων διαχωρών από γωνιώδη λεπτά φύλλα που συναντώνται στην κορυφή, ενώ από τη βάση τους εκφύονται ημιανθέμια. Στην κάτω ζώνη σειρά όρθιων τρισιδών μίσχων που άνω διχαλώνονται σε εκατέρωθεν ελικοστά φύλλα.

Βιβλιογραφία: Γιαννόπουλος 1925, 240 εικ. 13 (άνω δεξιά, σκοτεινή φωτογραφία, τυπωμένη από παραδρομή κατά το πλάτος), 241. Ανδρούδης 2020, 594, εικ. 17.

4. Γωνιακή λιθοπλίνθος

Εικ. 4.

Εντοιχισμένο στην μεσαία ασίδα του ναού, δεξιά του αξονικού παραθύρου

Μάρμαρο λευκό

Μ. 69, Υ. 35

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Πρόσθια όψη γωνιακής λιθοπλίνθου με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Λείπει η αριστερή άνω γωνία. Το μέλος φέρει δυο τετράγωνα πλαίσια από δισχιδή ταινία, που συνδέονται μεταξύ τους με κόμβο, στο κέντρο του οποίου υπάρχει οφθαλμός. Τα τετράγωνα περικλείουν μετάλλια από δισχιδή ταινία όπου εγγράφονται οκτάκινα αστεροειδή από συμπλεκόμενα τετράγωνα, τα οποία περιέχουν ρόδακες με εναλλάξ αμυγδαλόσχημα πέταλα και καμπύλους μίσχους από δισχιδείς ταινίες σε κύκλους. Εγχάρακτες ευθείες στους άξονες των αμυγδαλόσχημων

πετάλων ανήκουν στο πρώτο στάδιο, αυτό της χάραξης του σχεδίου κατά την λάξευση του διακόσμου.

Βιβλιογραφία: Γιαννόπουλος 1925, 240 εικ. 13 (κάτω, τυπωμένη από παραδρομή κατά το πλάτος), 241. Ανδρούδης 2020, 592-593, εικ. 10.

5. Θωράκιο

Εικ. 5.

Εντοιχισμένο στην μεσαία αψίδα του ναού, πάνω από το αξονικό παράθυρο

Μάρμαρο λευκόφαιο

Μ. 82, Υ. 108

Χρονολόγηση: 13^{ος} αι.

Πλατιά ακόσμητη ταινία στο ανώτερο τμήμα του θωρακίου. Ορθογώνιο πλαίσιο από τρισιδή ταινία περικλείει ταινία από δισιδή ελικοττό βλαστό από τον οποίο εκ εκκύονται τρίφυλλα ημιανθέμια. Το κύριο θέμα του ανάγλυφου περιλαμβάνει ανάγλυφο δέντρο, το «Δέντρο της Ζωής», με τριγωνικό κορμό και απλωμένα κλαδιά, που απολήγουν σε χυμώδη φύλλα ή θύσανο. Ο κάμπος γεμίζει τις γωνίες από σχηματοποιημένα φύλλα που διαμορφώνουν καρδιάσχημα διάχωρα με εκατέρωθεν φυλλοφόρους βλαστούς και μίσχους. Μπροστά από το δέντρο έχει λαξευτεί γρύπας με ανασπκωμένα τα μπροστινά του πόδια, ανοικτές φτερούγες που ακολουθούν τους άξονες των κλαδιών του δέντρου και σιγμοειδή ουρά, που απολήγει σε σχηματοποιημένο ανθέμιο. Η μορφή του αποδίδεται με έξεργο μαλακό περίγραμμα, αν και με κοφτά επίπεδα στις άκρες, όπως στο κεφάλι, τις φτερούγες, την ουρά και τα άκρα, χωρίς να δίνεται έμφαση στις αρθρώσεις. Εντύπωση προκαλούν η αρμονική χρήση του χαμηλού και του διπλεπίπεδου αναγλύφου, τα τρία τουλάχιστον επίπεδα λάξευσης στο κεντρικό διάχωρο, η χρήση ειδικών εργαλείων, μεταξύ των οποίων οι πλάνες και το τρυπάνι, καθώς και η επιμέλεια στην κατεργασία, που προϋποθέτουν ικανό τεχνίτη με δεξιότητες και γνώση.

Βιβλιογραφία: Γιαννόπουλος 1925, 240 (μνεία ότι μόνο σχεδιάστηκε, λόγω ύψους). Παπαθανασίου 1995, 237. Παπαθανασίου 2002, 61. Βαραλής 2005. Ανδρούδης 2020, 590-591, εικ. 2.

6. Θωράκιο

Εικ. 6.

Εντοιχισμένο στη μεσαία αψίδα του ναού κάτω από το αξονικό παράθυρο

Μάρμαρο λευκό

Μ. 0.80 × Υ. 1.02μ.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αι.

Τετράγωνο θωράκιο με πλατύ επίπεδο πλαίσιο άνω και κάτω και ξακρισμένο στα πλάγια. Διάκοσμος σε χαμηλό ανάγλυφο. Πλαίσιο από τριμερή ταινία, με πλατύτερη την μεσαία, ανακομβώνεται στα μέσα των πλευρών του με μεγάλο κύκλο στο κέντρο. Δισκάρια καταλαμβάνουν τα κέντρα των κόμβων άνω και κάτω, ενώ οφθαλμοί προβάλλουν από τους κόμβους αριστερά και δεξιά. Ο κύκλος περικλείει έξεργο δακτύλιο, στον οποίο εγγράφεται μετάλλιο με δεκαεξάφυλλο κοίλο ρόδακα με τονισμένο περίγραμμα και εξέχον κέντρο. Στα διάκενα τοποθετούνται μικροί κοίλοι δίσκοι με ρόδακες, από τους οποίους οι τρεις είναι εξάφυλλοι με οξύληκτα πέταλα, ενώ ο άνω δεξιά είναι οκτάφυλλος με γωνιώδη πέταλα.

Βιβλιογραφία: Γιαννόπουλος 1925, 239 εικ. 11 (τυπωμένη αντίστροφα), 240-241. Παπαθανασίου 1995, 236. Παπαθανασίου 2002, 61. Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Α', 100, μέρος Β', 253-254 αρ. 677, πίν. 88γ. Ανδρούδης 2020, 592, εικ. 4.

7. Θωράκιο

Εικ. 7.

Εντοιχισμένο στον ανατολικό τοίχο του ναού, μεταξύ της μεσαίας και της βόρειας αφίδας

Μάρμαρο λευκό

Μ. 82, Υ. 108

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Διάκοσμος σε χαμηλό και σε έντονα έξεργο ανάγλυφο. Στενό έξεργο πλαίσιο και λοξότμητη ταινία με επιπεδόγλυφο ελικοττό βλαστό, οι κολπώσεις του οποίου γεμίζουν με δίφυλλα και τρίφυλλα ημιανθέμια, περιθέουν το θωράκιο. Στο κέντρο έχει λαξευτεί σε ισχυρώς εξέχον ανάγλυφο παγόνι (ή φασιανός), με λοφίο στην κεφαλή και φτερούγες που μοιάζουν με του αετού, την ώρα που του επιτίθενται δυο φίδια. Το παγόνι έχει ψηλό τραπεζιόσχημο λοφίο στην κορυφή, που διαιρείται σε δυο τμήματα με ταινία που φέρει σειρά μικρών οπών από τρυπάνι. Η κεφαλή αποδίδεται σε κατατομή, καθώς στρέφεται προς τα δεξιά, και διαθέτει εγχάρακτο αμυγδαλωτό μάτι με κυκλική οπή στο κέντρο, που αποδίδει την κόρη του οφθαλμού, και κλειστό ράμφος με οπές για τη δήλωση του ρουθουνιού και του στόματος. Ο ψηλός κυλινδρικός λαιμός χωρίζεται από το στήθος με ταινία που φέρει σειρά οπών από τρυπάνι. Το σώμα είναι στρογγυλό και τα πούπουλα που το καλύπτουν έχουν αποδοθεί εγχάρακτα. Οι μπροί των ποδιών έχουν μακρόστενα πούπουλα που είναι επίσης εγχάρακτα και τα άκρα τους απολήγουν σε ισχυρά νύχια. Οι φτερούγες είναι ανοικτές, αποδοσμένες κατά μέτωπο, και διαιρούνται σε δυο τμήματα με ταινίες που φέρουν επίσης σειρά οπών. Το άνω τμήμα των πτερύγων περιέχει ανάγλυφα πτηνά που ραμφίζουν το έδαφος, ενώ το κάτω τμήμα καλύπτεται από μακρόστενα πούπουλα που διαθέτουν τονισμένο ανάγλυφο ή εισέχον έγγλυφο περίγραμμα. Η ουρά είναι σχηματοποιημένη, ανοικτή σαν βεντάλια, με μακρόστενα πούπουλα που έχουν εγχάρακτο περίγραμμα. Τα φίδια αποδίδονται με κυλινδρικό κορμό και ατρακτοειδείς κεφαλές, στις οποίες τα μάτια και η βάση του κρανίου αποδίδονται με χάραξη. Συστρέφονται και διασταυρώνονται μπροστά και πίσω από τα πόδια και τις φτερούγες του παγονιού, ενώ στρέφονται απειλητικά προς την κεφαλή του πτηνού έχοντας το στόμα τους ανοιχτό και τη γλώσσα τους έτοιμη να βγει έξω.

Βιβλιογραφία: Γιαννόπουλος 1925, 239 εικ. 12 (τυπωμένη αντίστροφα), 241. Παπαθανασίου 1995, 239. Ανδρούδης, Κοντογιαννοπούλου 2004, 42-43. Ανδρούδης 2020, 591-592, εικ. 3.

8. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ.8.

Εντοιχισμένο στην κατώτερη ζώνη της βόρειας ασίδας του ναού

Μάρμαρο λευκόφαιο

Μ. 26, Υ. 25

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} αρχές 13^{ου} αι.

Μέλος, από το οποίο σώζεται μόνον μικρό τμήμα της μιας άκρης με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Επίπεδη ταινία, πλατύτερη άνω και ξακρισμένη στα αριστερά περιβάλλει το θέμα. Λοξότμητο στενό πλαίσιο περιβάλλει μέταλλιο από δισχιδή ταινία, η οποία απολήγει άνω σε δύο κάλυκες με μικρό φύλλο στην κορυφή, κατά τις διαγωνίους. Στο μέταλλιο περικλείεται οκτάκτινο αστεροειδές, που σχηματίζεται από συμπλεκόμενα τετράγωνα από δισχιδείς ταινίες. Στο κέντρο οκτάφυλλος ρόδακας με εναλλάξ λογχοειδή και καμπύλα στην άκρη πέταλα.

Βιβλιογραφία: Ανδρούδης 2020, 594, εικ. 16.

9. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ. 9α-β

Εντοιχισμένο στη βορειοανατολική γωνία του ναού

Μάρμαρο φαιό

Μ. 62, Υ. 23, συνεχόμενη πλευρά Μ. 22

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} αρχές 13^{ου} αι.

Λιθόπλινθος διακοσμημένη με χαμηλό ανάγλυφο σε δυο συνεχόμενες όψεις. Στην όψη της ανατολικής πλευράς, επίπεδη ταινιωτή παρυφή περιβάλλει τρισχιδές ταινιωτό πλαίσιο μέσα στο οποίο τρία όρθια εξάφυλλα ανθέμια εκφύονται από τριγωνικές βάσεις και πλαισιώνονται από ορθογωνισμένα τρίφυλλα ημιανθέμια. Η βόρεια πλευρά κοσμεύεται με αντωπά κατά την κάθετο φτερωτά τρίφυλλα ανθέμια, με το μεσαίο φύλλο κατά πολύ μικρότερο των ακραίων, ενώ οι βάσεις τους διχαλώνονται και καταλήγουν ψηλά σε τρίφυλλα ημιανθέμια, σχηματίζοντας λυρόσχημα μοτίβα.

Βιβλιογραφία: Ανδρούδης 2020, 593, εικ. 12-13.

10. Επιστύλιο ή κοσμήτης

Εικ. 10.

Εντοιχισμένο στον βόρειο τοίχο του ναού

Μάρμαρο λευκό

(το ύψος όπου το μέλος έχει εντοιχιστεί δεν επιτρέπει τον υπολογισμό των διαστάσεών του)

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Τμήμα επιμήκους λιθοπλίνθου με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο, ίδιο με τα τμήματα με αρ. **14-16**, και ειδικά με τον αρ. **14**. Στην ορατή πλευρά φέρει σειρά επτάφυλλων ανθεμίων, στα οποία το φύλλο της κορυφής είναι ατρακτόσχημο και έχει τονισμένο περίγραμμα, ενώ τα φύλλα της βάσης αποτελούν συγχρόνως τις κάτω απολήξεις ψηλών ανοικτών ανθεμίων, που σχηματίζουν καρδιόσχημα διάχωρα. Στα σημεία επαφής των διαχώρων, φυλλάρια προς τα άνω και κάτω.

Βιβλιογραφία: Ανδρούδης 2020, 592, εικ. 9.

11. Πεσσίσκος τέμπλου

Εικ. 11.

Εντοιχισμένο σε πεσσό της βόρειας πεσσοστοιχίας του ναού

Μάρμαρο λευκό

Μ. 64, Υ. 11

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Στην ορατή όψη του πεσσίσκου διάκοσμος ψαθωτού πλέγματος από τρισιχδή ταινία μέσα σε διάχωρο που περικλείεται από επίπεδη ταινιωτή παρυφή.

Βιβλιογραφία: Ανδρούδης 2020, 593, εικ. 11.

12. Κοσμήτης

Εικ. 12.

Εντοιχισμένο ψηλά στη βορειοδυτική γωνία του ναού

Μάρμαρο λευκό με φαιά νερά

Μ. 44, Υ. 11

Χρονολόγηση: 11^{ος} αι.

Επιμήκης λιθόπλινθος με διακοσμημένες δυο συνεχόμενες όψεις σε χαμηλό ανάγλυφο. Στην παρυφή ταινιωτό επίπεδο πλαίσιο. Στη μακρά όψη, στη δυτική πλευρά του ναού, σώζεται σειρά πέντε ανακομβούμενων σπρικών τροχών από δισχιδή ταινία που περικλείουν, από αριστερά προς τα δεξιά, δύο τετράφυλλους ρόδακες με πέταλα σταυροειδώς διατεταγμένα, τετράφυλλο ρόδακα με πέταλα χιαστί διευθετημένα, σταυρό τύπου Μάλτας και, όσο διακρίνεται, τετράφυλλο ρόδακα με πέταλα σταυροειδώς διατεταγμένα. Η στενή όψη, στη βόρεια πλευρά του ναού, είναι ελλειπής και διασώζει δυο ανακομβούμενους σπρικούς τροχούς στους οποίους περιέχεται, από δεξιά προς αριστερά, εξάφυλλος έγγλυφος ρόδακας και τετράλοβο (;).

Βιβλιογραφία: Ανδρούδης 2020, 593, εικ. 15.

13. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ. 13.

Εντοιχισμένο ψηλά στη βορειοδυτική γωνία του ναού

Μάρμαρο λευκό

Μ. 50, Υ. 29, συνεχόμενη πλευρά Μ. 30

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Γωνιακή λιθόπλινθος με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο και σημειακά με την τεχνική της πρισματικής γλυφής σε δύο συνεχόμενες επιφάνειες. Στη βόρεια μακρά πλευρά επίπεδη ταινιωτή παρυφή περιβάλλει το θέμα και, εσωτερικά, λοξότμητο στενό πλαίσιο ορίζει μακρόστενο διάχωρο με ανακομβούμενους τροχούς από δισχιδή ταινία. Επάνω και κάτω από τους κόμβους διασταυρούμενα χιαστί τρίφυλλα ημιανθέμια. Εντός των τροχών κοίλα μετάλλια με οκτάφυλλους ρόδακες με γωνιώδη πέταλα, αποδοσμένους με την τεχνική της πρισματικής γλυφής, ώστε να διαμορφώνονται κατά ζεύγη κεραίες σταυρού. Οπές τρυπανιού στον κόμβο μεταξύ των τροχών και στα κέντρα των ροδάκων. Στη δυτική στενή πλευρά, κάθετος πλοχμός από δισχιδή ταινία, με οπές τρυπανιού στους οφθαλμούς, τοποθετημένος μέσα σε στενό όρθιο πλαίσιο.

Βιβλιογραφία: Ανδρούδης 2020, 593, εικ.14.

14-16. Επιστύλιο ή κοσμήτης

Εικ. 14-16.

Εντοιχισμένα στο νότιο τοίχο του ναού εκατέρωθεν του τελευταίου προς τα δυτικά παραθύρου

Μάρμαρο λευκό

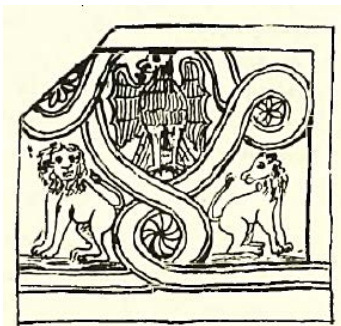
(το ύψος όπου τα μέλη έχουν εντοιχιστεί δεν επιτρέπει τον υπολογισμό των διαστάσεών τους)

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Τρία τμήματα επιμήκους μέλους, ίσως επιστυλίου τέμπλου ή κοσμήτη, με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Συνανήκουν με το τμήμα αρ. **10**, λόγω ομοιότητας στο μάρμαρο, το θεματολόγιο και την τεχνική της κατεργασίας. Και τα τρία τμήματα, ασχέτως αν έχουν εντοιχιστεί οριζόντια ή κάθετα, φέρουν σειρά επτάφυλλων ανθεμίων, στα οποία το φύλλο της κορυφής είναι ατρακτόσχημο και έχει τονισμένο περίγραμμα, ενώ τα φύλλα της βάσης αποτελούν συγχρόνως τις κάτω απολήξεις ψηλών ανοικτών τρίφυλλων ανθεμίων, που σχηματίζουν καρδιόσχημα διάχωρα.

Βιβλιογραφία: Ανδρούδης 2020, 592, εικ. 7-8.

17. Θωράκιο

Εικ. 17.

Εντοιχισμένο στη δυτική παραστάδα της νότιας εισόδου του περιβόλου του ναού, στο μέτωπο προς τον ναό (αρχικά ίσως στη νότια πλευρά στο ύψος του νάρθηκα)

Μάρμαρο φαιό

Μ. 35, Υ. 40

Χρονολόγηση: 11^{ος} αι.

Τμήμα θωρακίου με πλατιά ταινιωτή επίπεδη παρυφή στην κάτω πλευρά, από το οποίο σώζεται μόνο το κάτω αριστερό ήμισυ. Πλαίσιο από τριμερή ταινία, με πλατύτερο το μεσαίο τμήμα, σχηματίζει ορθογώνιο που στα μέσα των πλευρών του θα ανακομβωνόταν με κύκλο στο κέντρο. Στον κεντρικό μετάλλιο σώζεται εν μέρει η φτερούγα, η ουρά και τα πόδια ενός αετού που πατεί πάνω σε σφαίρα. Ο κάτω κόμβος περικλείει αριστερόστροφο πυροστρόβιλο, ενώ δεν διακρίνεται το θέμα του κόμβου της αριστερής πλευράς, από τον οποίο άλλωστε μικρό τμήμα έχει σωθεί. Στο κάτω αριστερό διάκενο εικονίζεται λιοντάρι καθιστό στα πίσω πόδια να στρέφει την κεφαλή προς τα πίσω. Διακρίνονται το σχήμα της μουσούδας, η χείτη και το τρίχωμα της μπροστινής πλευράς, τα τονισμένα πλευρά του θώρακα, τα ισχυρά πόδια με τους γραμμωτούς μηρούς και τα γαμψά νύχια και η σιγμοειδής ουρά που απολήγει σε θύσανο.

Το σχέδιο που δημοσίευσε ο Γιαννόπουλος το 1924 προφανώς εικονίζει το εν λόγω θωράκιο, ήδη θραυσμένο και ελλιπές στο άνω τμήμα. Στο μελέτημά του της επόμενης χρονιάς ίσως κάνει μνεία σ' αυτό με την επιπλέον πληροφορία ότι ήταν εντοιχισμένο στο νότιο εξωτερικό τοίχο του ναού «*ὑπερθεν τοῦ νάρθηκος*» (Γιαννόπουλος 1925, 240 σημ.2). Το θωράκιο, που σωζόταν σε καλύτερη κατάσταση το 1924, φαίνεται ότι θραύστηκε ακόμη περισσότερο με τους σεισμούς του 1955. Από το σημερινό θωράκιο λείπει το ανώτερο τμήμα με τον αετό στο κέντρο και όλο το δεξιό τμήμα, στη κάτω γωνία του οποίου εικονιζόταν αντωπός λέων που κοίταζε προς τα αριστερά, όμως λιγότερο σωματώδης, αν αυτό δεν αποτελεί αδυναμία του σχεδιαστή.

Βιβλιογραφία: Γιαννόπουλος 1924β, 230 εικ.3 και 1925, 240 σημ. 2.

Β. Πορταριά, ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου

18. Θωράκιο

Εικ. 18.

Εντοιχισμένο στη νοτιοανατολική γωνία του ναού, ακριβώς πάνω από το επόμενο με αρ. **19**

Μάρμαρο λευκό με αχνά φαιά νερά

Μ. 61, Υ. 44

Χρονολόγηση: 11^{ος} αι.

Τμήμα γωνιακής λιθοπλίνθου με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Επίπεδη ταινιωτή παρυφή, κατά πολύ πλατύτερη στη δεξιά πλευρά. Από βάθος που εισέχει προβάλλουν δυο συνεχόμενοι ανακομβούμενοι σφηρικοί τροχοί από τριμερή ταινία, εκ των οποίων σώζεται ακέραιος ο πρώτος ή ο τελευταίος στη σειρά. Στο κέντρο του κόμβου μικρός δίσκος. Τα διάκενα εκατέρωθεν του κόμβου γεμίζουν με τρίφυλλα ανθέμια. Ο ακέραιος τροχός περικλείει σταυρό τύπου Μάλτας, τα σκέλη του οποίου φέρουν περιγράμματα τριγώνων με καμπύλες πλευρές. Ο διπλάνος τροχός φαίνεται ότι περιείχε πολύφυλλο ρόδακα. Η συνέχιση της διαμόρφωσης του κόμβου στην πλατιά παρυφή δείχνει ότι το μέλος αποφασίστηκε να κοπεί προτού ολοκληρωθεί η λάξευση του διακόσμου.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίητο.

19. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ. 19.

Εντοιχισμένο στη νοτιοανατολική γωνία του ναού, ακριβώς κάτω από το προηγούμενο με αρ. **18**

Μάρμαρο λευκό

Μ. 50, Υ. 20

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Επίμηκες μέλος με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο και σημειακά με την τεχνική της πρισματικής γλυφής στην μακρά ορατή του πλευρά στον ανατολικό τοίχο. Επίπεδο λεπτό ταινιωτό πλαίσιο περιέχει τρία ορθογώνια από δισχιδή ταινία που συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους. Σε καθένα από αυτά περιέχονται τροχοί από δισχιδεείς ταινίες. Στον μεσαίο τροχό εγγράφεται

οκτάφυλλος ρόδακας, φθαρμένος και αποκεκρουμένος σήμερα, με εναλλάξ λογχοειδή πέταλα σταυροειδώς διατεταγμένα και βλαστούς από δισχιδείς ταινίες. Στους ακραίους τροχούς εξαφύλλοι ρόδακες με γωνιώδη πέταλα. Όμοια λιθόπλινθος είναι εντοιχισμένη στη βορειοανατολική γωνία του ναού. Βλ. παρακάτω, αρ. **28**.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

20. Επιστύλιο

Εικ. 20.

Εντοιχισμένο ανάποδα πάνω από τον κοσμήτη, στο νότιο άκρο της αψίδας του ναού

Μάρμαρο λευκό

Μ. 45, Υ. 17

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Τμήμα επιστυλίου τέμπλου με πυκνό διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Σχηματίζονται δύο αλληλοκομβούμενα ακέραια καρδιόσχημα διάχωρα από τριμερείς ταινίες, στο κέντρο των οποίων όρθιο στέλεχος που απολήγει στην κορυφή σε κισσόφυλλο. Τμήματα άλλων όμοιων καρδιόσχημων διαχώρων σώζονται στα άκρα. Από τις κολπώσεις των βλαστών εκφύονται φυλλάρια, ημιανθέμια και μίσχοι. Πάνω και κάτω από τους κόμβους συμπλεκόμενοι αντισυμμετρικά βλαστοί με φύλλα. Ακριβώς ίδιος διάκοσμος απαντά και στο υπέρθυρο ή επιστύλιο αρ. **43**.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

21. Επιστύλιο τέμπλου

Εικ. 21.

Εντοιχισμένο στη μεσαία αψίδα του ναού, κάτω από το αξονικό παράθυρο

Μάρμαρο λευκόφαιο

Μ. 58, Υ. 15

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Ορθογώνιο επίμηκες μέλος με διάκοσμο σε χαμηλό και σε διπλεπίπεδο ανάγλυφο. Στο δεξιό άκρο ορθογώνιο διάχωρο με παρυφή καμπύλης τομής. Η επιφάνεια του διαχώρου έχει αφεθεί άπεργη, ώστε να έλθει σε επαφή και να εφαρμόσει η άνω επιφάνεια κιονοκράνου κιονίσκου τέμπλου. Στο κέντρο έξεργο κοίλο μετάλλιο με αλυσιδωτό πλοχμό από δισχιδή ταινία, στο κέντρο του οποίου επικάθεται σταυρός τύπου Μάλτας με τρίφυλλα σε καθένα σκέλος του σταυρού και δισκάριο στη διασταύρωσή τους. Στο αριστερό άκρο επίμηκες διάχωρο με τριταινιωτό φυλλοφόρο σταυρό στο μέσον, από τη βάση του οποίου εκφύονται τριμερείς βλαστοί που απολήγουν σε ημιανθέμια και φύλλα. Στα άνω διάκενα, σταγόνες διαγωνίως στη διασταύρωση των κεραιών και εγχάρκτη η επωνυμία *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς*. Η χρήση του τρυπανιού εντοπίζεται στον πλοχμό, στα φύλλα του ρόδακα και στις άκρες των φυλλαρίων.

Βιβλιογραφία: Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Β', 250-251 αρ. 671, πίν. 87α.

22. Υφαψίδιο

Εικ. 22.

Εντοιχισμένο στην αψίδα του ναού, στην άνω ζώνη, πάνω από το αξονικό παράθυρο

Μάρμαρο λευκό

Μ. 27, Υ. 12

Χρονολόγηση: 11^{ος} αι.

Υφαψίδιο ή τμήμα κοιλόκυρτου γείσου με διακόσμο σε χαμηλό ανάγλυφο στην πρόσθια κυρτή όψη. Δύο όρθια επτάφυλλα ανθέμια σε σειρά, των οποίων οι άκρες των γειτονικών φύλλων ακουμπούν, είναι η μόνη διακόσμησή του. Τα κεντρικά φύλλα έχουν έξεργη ατρακτοειδή κορύφωση και τονισμένο περίγραμμα, ενώ τα υπόλοιπα φύλλα είναι μακριά, λεπτά και γωνιώδη και η κάτω πλευρά τονίζεται με ραβδίο καμπύλης (:) τομής.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

23. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ. 23α-β

Εντοιχισμένα στον ανατολικό τοίχο του ναού

Μάρμαρο λευκό

Μ. 42, Υ. 20

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Πρόκειται για δυο τμήματα εντοιχισμένα το ένα δίπλα στο άλλο, διότι πιθανότατα προέρχονται από την ίδια γωνιακή λιθόπλινθο λόγω της ταύτισης των διαστάσεων, του θεματολογίου, του μαρμάρου και των τεχνικών κατεργασίας, το χαμηλό ανάγλυφο και σημειακά της πρισματικής γλυφής. Λεπτή ταινιωτή επίπεδη παρυφή περιβάλλει πλαίσιο από δισχιδή ταινία που ανά διαστήματα ανακομβώνεται με σπρικούς τροχούς με ρόδακες. Στο αριστερό τμήμα ο ρόδακας είναι οκτάφυλλος με γωνιώδη πέταλα, αποδοσμένος με την τεχνική της πρισματικής γλυφής. Στο δεξιό τμήμα ο ρόδακας του άνω τροχού μοιάζει να είναι κι αυτός του ίδιου είδους, ενώ ο ρόδακας του κάτω τροχού ήταν αρχικά δωδεκάφυλλος με εναλλάξ λογχοειδή και καμπύλα στις άκρες πέταλα. Στο αριστερό τμήμα τα άνω διάκενα γεμίζουν με μικρά φύλλα κισσού (πίκες), ενώ στο δεξιό τμήμα τα διάκενα εκατέρωθεν του κόμβου γεμίζουν με επίπεδα κρινάνθεμα, οι κάτω καμπύλες ταινίες των οποίων τα συνδέουν με τους εκατέρωθεν τροχούς.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

24. Θωράκιο

Εικ. 24.

Εντοιχισμένο στον ανατολικό τοίχο του ναού, κοντά στη βορειοανατολική γωνία

Μάρμαρο λευκόφαιο

Μ. 93, Υ. 41

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Τμήμα πλάκας, σχισμένη προσεκτικά στο κάτω τμήμα της, με πλατύ πλαίσιο που περιβάλλει διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Το διάχωρο ορίζεται από εγχάρακτη γραμμή και λεπτό ραβδίο που ανακομβώνεται στο κέντρο με μεγάλο τροχό από δισχιδή ταινία, ο οποίος περικλείει ισοσκελή φυλλοφόρο σταυρό από τρισχιδή ταινία· τα άκρα των σκελών του σταυρού απολήγουν σε διασπασμένα ανθέμια, με τέτοιον τρόπο ώστε κάθε ημιανθέμιο συναντάται με το γειτονικό του και μαζί σχηματίζουν στα διάκενα πεντάφυλλα ανθέμια. Στο κέντρο του σωζόμενου κόμβου δημιουργείται συμπαγές δισκάριο. Στον μεγάλο τροχό εφάπτονται από τη μία και από την άλλη πλευρά μικρότεροι, οι οποίοι περικλείουν εξάφυλλους ρόδακες με λογχοειδή πέταλα. Τα διάκενα στις γωνίες γεμίζουν με ημιανθέμια που σχηματίζονται από έξι λεπτά γωνιώδη φύλλα, τα οποία εκφύονται από τους μικρούς τροχούς.

Βιβλιογραφία: Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Α', 100, μέρος Β', 252-253 αρ. 675, πίν. 88α.

25. Θωράκιο

Εικ. 25.

Εντοιχισμένο στον ανατολικό τοίχο, κοντά στη βορειοανατολική γωνία

Μάρμαρο λευκόφαιο

Μ. 0.54 × Υ. 0.28 μ.

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Τμήμα πλάκας, πιθανώς θωρακίου, η οποία φέρει διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Πλαίσιο σχηματίζει αλυσιδωτός πλοχμός στη (σημερινή) άνω πλευρά. Διμερής ταινία σχηματίζει ορθογώνιο που ανακομβώνεται στο μέσον της ορατής πλευράς του με τροχό, ο οποίος μάλλον θα περιέκλειε ρόδακα με καμπύλα στις άκρες πέταλα. Το διάκενο μεταξύ ορθογωνίου και τροχού γεμίζει με πεντάφυλλο ανθέμιο, που εκφύεται από την περιφέρεια του τροχού. Στην

αριστερή πλευρά, τμήμα αστραγάλου που θα γέμιζε τα κενά μεταξύ των συνεχόμενων ανακομβούμενων ορθογωνίων.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

26. Επίθημα αμφικιονίσκου

Εικ. 26.

Ήταν εντοιχισμένο στον ανατολικό τοίχο του ναού (σήμερα έχει απωλεσθεί)

Μάρμαρο λευκόφαιο

Μ. 17, Υ. 21

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Τραπεζιόσχημο μέλος με θραυσμένες τις άνω γωνίες και φθορές τριγύρω στο περίγραμμα. Στο κέντρο άνω όρθιο στέλεχος με καρδιόσχημο κουκουνάρι στην κορυφή, που φέρει διάκοσμο με έξεργα πεπλατυσμένα κομβία, τα οποία αποδίδουν τα καρπικά λέπια του κώνου. Δύο πτηνά, ίσως αετοί, τοποθετούνται στα πλάγια, στρέφουν τις κεφαλές τους προς τα πίσω και ραμφίζουν το κουκουνάρι, ενώ μπλέκουν σταυροειδώς τις ουρές. Λόγω των μικρών διαστάσεων, οι λεπτομέρειες του σώματος και των φτερών τους αποδίδονται σχηματικά με χάραξη. Τα μάτια τους είναι αμυγδαλωτά και στο μέσον φέρουν βάθυνση για την απόδοση της κόρης. Τα φτερά είναι μακρόστενα και καμπύλα στις απολήξεις τους, ενώ στα πόδια λεπτές παράλληλες γραμμές αποδίδουν φτέρωμα με λεπτά πούπουλα. Κάτω από τα πόδια του αριστερού αετού μικρό τρίφυλλο ανθέμιο γεμίζει το χώρο· από τον δεξιό αετό λείπει το άνω μέρος της κεφαλής και η περιοχή κάτω από τα πόδια.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

27. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ. 27.

Εντοιχισμένο στη βορειοανατολική γωνία του ναού

Μάρμαρο φαιό

Μ. 67, Υ. 42, Β. 30

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Η μακριά πλευρά της λιθοπλίνθου στον ανατολικό τοίχο του ναού φέρει ακόσμητο πλαίσιο με φθορές και σπασίματα περιμετρικά. Το διάχωρο, που εισέχει, διαθέτει στο κέντρο ορθογώνιο πλαίσιο από διμερή ταινία που ανακομβώνεται στα κέντρα των πλευρών του με ρόμβο, ο οποίος περικλείει οκτάφυλλο ρόδακα με πέταλα λογχοειδή και καμπύλα στις άκρες εναλλάξ. Το αριστερό διάχωρο διαθέτει πλαίσιο από δισχιδή ταινία κατά τις τρεις πλευρές και περικλείει δωδεκάφυλλο ρόδακα με πέταλα λογχοειδή και καμπύλα στις άκρες εναλλάξ. Χωρίς ιδιαίτερο πλαίσιο, στο διάχωρο δεξιά τοποθετείται τροχός που εφάπτεται σε τρία σημεία με το εξωτερικό πλαίσιο. Στον τροχό περικλείεται δωδεκάφυλλος ρόδακας με πέταλα εναλλάξ λογχοειδή και αμυγδαλόσχημα με τονισμένο περίγραμμα. Η στενή πλευρά της λιθοπλίνθου, στον βόρειο τοίχο του ναού, φέρει έξεργο μέταλλο μάλλον με ανάγλυφο ρόδακα, σήμερα με αποκεκρουμένο και δυσδιάκριτο διάκοσμο.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

28. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ. 28.

Εντοιχισμένο στη βορειοανατολική γωνία (:) του ναού, κάτω από τον κοσμήτη

Μάρμαρο λευκό

Μ. 37, Υ. 15

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Όμοιο με τη γωνιακή λιθόπλινθο που βρίσκεται εντοιχισμένη στον ανατολικό τοίχο με αρ. **19**. Η εδώ εξεταζόμενη, όμως, διαφοροποιείται στον τελευταίο προς τα δεξιά οκτάφυλλο ρόδακα, που διαθέτει εναλλάξ λογχοειδή και ρομβοειδή πέταλα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

29. Κοσμήτης

Εικ. 29.

Εντοιχισμένο στον κοσμήτη του βόρειου τοίχου του ναού (·)

Μάρμαρο λευκόφαιο

Μ. 44, Υ. 10

Χρονολόγηση: τέλος 11^{ου} - αρχές 12^{ου} αι.

Τμήμα λοξότμπτου ή κυρτού μέλους. Στο άνω τμήμα λεπτό ραβδίο καμπύλης (·) τομής. Λόγω της φθοράς το διακοσμητικό θέμα δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμο. Πιθανώς διέθετε σειρά όρθιων, τουλάχιστον επτάφυλλων, ανθεμίων ή ακανθόφυλλων, με λογχοειδή φύλλα. Βλ. και παρακάτω, αρ. **31**.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

30. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ. 30.

Εντοιχισμένο στο βόρειο τοίχο του ναού στον ανατολικό σταθμό του παραθύρου

Μάρμαρο λευκόφαιο

Μ. 22, Υ. 37, Β. 38

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Πλαίσιο από επίπεδη ακόσμητη ταινία περιθέει την στενή πλευρά του μέλους. Από το εισέχον βάθος προβάλλουν δύο εφαπτόμενα κοίλα μετάλλια με οκτάφυλλους ρόδακες. Ο ανώτερος ρόδακας έχει γωνιώδη πέταλα, ενώ ο κατώτερος αμυγδαλόσχημα με τονισμένο περίγραμμα. Εκατέρωθεν του σημείου επαφής των μεταλλίων κρινάνθεμα αντικριστά που φαίνονται να εκφύονται από το πλαίσιο.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

31. Κοσμήτης

Εικ. 31.

Εντοιχισμένο στο βόρειο τοίχο του ναού

Μάρμαρο λευκόφαιο

(το ύψος όπου το μέλος έχει εντοιχιστεί δεν επιτρέπει τον υπολογισμό των διαστάσεών του)

Χρονολόγηση: τέλος 11^{ου} - αρχές 12^{ου} αι.

Τμήμα λοξότμητου ή κυρτού μέλους. Στο άνω τμήμα ίχνος λεπτού ραβδίου καμπύλης τομής. Επειδή το μέλος είναι αποκεκρουμένο, το διακοσμητικό θέμα δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμο. Πιθανώς διέθετε σειρά όρθιων ανθεμίων ή ακανθόφυλλων, με λογχοειδή φύλλα, όπως στο πεσσόκρανο αρ. **29**.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

32. Πλαίσιο θύρας

Εικ. 32.

Ανώφλι του παραθύρου στα αριστερά της δυτικής εισόδου του ναού

Μάρμαρο λευκό (:) επιχρισμένο με ασβέστη

Μ. 125, Υ. 15, Β 24

Χρονολόγηση: 11^{ος} αι.

Πρόκειται για πλαίσιο, ίσως θύρας, που φέρει επιπεδόγλυφο διάκοσμο. Η πρόσθια ορατή πλευρά είναι λοξότμητη και ο διάκοσμος έχει λαξευθεί καθ' ύψος. Λεπτό ραβδί διαιρεί την κοσμημένη επιφάνεια σε δύο τμήματα: στο (αρχικά) εξωτερικό τμήμα ελικοτός βλαστός σχηματίζει κολπώσεις που γεμίζουν με τρίφυλλα ημιανθέμια, ενώ στο (αρχικά) εσωτερικό τμήμα μικρά καρδιόσχημα διάχωρα, το ένα πάνω από το άλλο, περικλείουν πεντάφυλλα ανθέμια, ενώ τα υπάρχοντα κενά γεμίζουν με μικρούς επίπεδους δίσκους.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

33. Επιστύλιο τέμπλου

Εικ. 33.

Εντοιχισμένο στο βόρειο σταθμό του παραθύρου στα δεξιά της δυτικής εισόδου του ναού

Μάρμαρο λευκό (:), επιχρισμένο με ασβέστη

Π. 19, Υ. 110

Χρονολόγηση: τέλη 11^{ου} – αρχές 12^{ου} αι.

Τμήμα επιστυλίου που έχει δεχθεί εκ νέου κατεργασία, διότι στην άνω παρυφή ο ανάγλυφος διάκοσμος εμφανίζεται να έχει αφαιρεθεί, αφού έχει συστηματικά εξαλειφθεί και στη θέση του έχει σχηματιστεί επίπεδη ταινία σε εσοχή. Στην ορατή όψη από κάμπο που εισέχει, σε σχέση με την εξέχουσα ταινιωτή επίπεδη κάτω παρυφή, προβάλλουν κυκλικά ανακομβούμενα διάχωρα από τρισιδεείς ταινίες, κατά το σύστημα των σηρικών τροχών, που περικλείουν τα εξής θέματα (από τα αριστερά προς τα δεξιά): αδιάγνωστο, καρδιόσχημο διάχωρο από λογχοειδή φύλλα με μίσχο στη βάση, από τον οποίο ξεπηδούν δύο αντισυμμετρικά τρίφυλλα ημιανθέμια, δωδεκάφυλλος ρόδακας με πέταλα εναλλάξ λογχοειδή και αμυγδαλόσχημα με τονισμένο περίγραμμα, φυλλοφόρος σταυρός από τρισιδή ταινία με αντισυμμετρικά ημιανθέμια εκατέρωθεν της βάσης του και σταγόνες στα άκρα της οριζόντιας κεραίας. Στα κέντρα των κόμβων έξεργοι δακτύλιοι, ενώ ανοικτά πεντάφυλλα ανθέμια σώζονται στη μια πλευρά των κόμβων (αρχικά όμοια ανθέμια ίσως υπήρχαν και στην άλλη πλευρά). Ο σταυρός πιθανότατα θα ήταν τοποθετημένος αξονικά, στο μέσον μιας από τις τρεις πύλες του τέμπλου, ενώ δεν αποκλείεται να υπήρχαν τρία συνεχόμενα ή τρία συνολικά κυκλικά διάχωρα με όμοιους σταυρούς.

Βιβλιογραφία: Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Β', 251 αρ. 672, πίν. 87β.

34. Επιστύλιο

Εικ. 34

Εντοιχισμένο στο νότιο σταθμό του παραθύρου στα δεξιά της δυτικής εισόδου του ναού

Μάρμαρο λευκό (:), επιχρισμένο με ασβέστη

Μ. 23, Υ. 74, Β 25

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} - αρχές 13^{ου} αι.

Τμήμα επιστυλίου με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο και με κοίλη πρισματική γλυφή. Είναι ορατός ο διάκοσμος που αρχικά θα βρισκόταν στην κάτω επιφάνειά του. Στα άκρα επίπεδες επιφάνειες όπου θα εφάρμοζαν οι άνω επιφάνειες κιονοκράνων κιονίσκων του τέμπλου. Επίπεδη ταινιωτή παρυφή σχηματίζει πλαίσιο που διαιρείται, με δυο παράλληλες ταινίες, σε τρία διάχωρα. Το κεντρικό μεγαλύτερο διάχωρο διαθέτει ορθογώνιο επίπεδο πλαίσιο, στα μέσα των πλευρών του οποίου ανακομβώνεται με ρόμβο από διμερή ταινία, όπου εγγράφεται μέταλλο από δισχιδή ταινία με δεκαεξάφυλλο ρόδακα που έχει πέταλα εναλλάξ λογχοειδή και αμυγδαλόσχημα. Στις γωνίες τοποθετούνται δεξιόστροφοι πυροστρόβιλοι. Στο άνω διάχωρο δισχιδής ταινία ορίζει μέταλλο με δεκαεξάφυλλο ρόδακα με πέταλα εναλλάξ λογχοειδή και αμυγδαλόσχημα. Στο κάτω διάχωρο μέταλλο από δισχιδή ταινία περιέχει πλέγμα λημνίσκου.

Βιβλιογραφία: Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Β', 251-252 αρ. 673, πίν. 87β.

35. Κοσμήτης

Εικ. 35α-γ

Εντοιχισμένο στη νοτιοδυτική γωνία του ναού, πάνω από τα με αρ. **34** και **35**

Μάρμαρο λευκόφαιο

Μ. 60, Π. 25, Β. 28

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} - αρχές 13^{ου} αι.

Τμήμα κοσμήτη που θα μπορούσε να βρίσκεται στην αρχική του θέση. Και στις δύο σωζόμενες όψεις του κοσμήτη, στο νότιο και στο δυτικό τοίχο, ίδιο διακοσμητικό θέμα σε χαμηλό ανάγλυφο. Σειρά καρδιόσχημων διαχώρων που σχηματίζονται από λογχοειδή φύλλα, των οποίων οι γωνιώδεις άκρες συναντώνται στην κορυφή, ενώ στη βάση στρέφονται προς τα άνω, απολήγοντας σε εφαπτόμενα αντισυμμετρικά ημιανθέμια από δύο φυλλάρια.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

36. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ. 36α-β

Εντοιχισμένο στη νοτιοδυτική γωνία του ναού, ακριβώς κάτω από το αρ. **33** και στα αριστερά του αρ. **35**
Μάρμαρο φαιό

Μ. 35, Υ. 45, Β. 17

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} - αρχές 13^{ου} αι.

Η λιθόπλινθος, που φέρει διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο, θα μπορούσε να σώζεται στην αρχική της θέση. Στη μακρά πλευρά, αυτή του νότιου τοίχου, ακόσμητη ταινιωτή παρυφή περιβάλλει διάχωρο που σχηματίζεται από λοξότμητο λεπτό ραβδί. Στο κέντρο τροχός από δισχιδή ταινία, τα άκρα της οποίας ανακομβώνονται και απολήγουν αριστερά και δεξιά σε τετράφυλλα ανθέμια που απλώνονται αντισυμμετρικά στις γωνίες. Εντός του τροχού πλέγμα λημνίσκου περιδινείται γύρω από έξεργο δακτύλιο με κυρτό κομβίο που φέρει οπή τρυπανιού στην κορυφή. Στη στενή πλευρά, αυτή του δυτικού τοίχου, ταινιωτή παρυφή περιβάλλει τρία διαχωρά, στενά άνω και κάτω και πλατύτερο στο μέσον. Μικρός αλυσιδωτός πλοχμός κοσμεί τα οριζόντια στενά διαχωρά, ενώ το κάθετο μεσαίο φέρει αντωπά κατά την οριζόντιο ανοικτά ανθέμια, με τα ακριανά φύλλα να έχουν βάσεις που διχαλώνονται και καταλήγουν ψηλά σε τρίφυλλα ημιανθέμια, σχηματίζοντας λυρόσχημα μοτίβα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

37. Γωνιακή λιθόπλινθος

Εικ. 37.

Εντοιχισμένη στη νότια πλευρά του ναού, στα δεξιά του προηγούμενου με αρ. **36**

Μάρμαρο φαιό

Μ. 65, Υ. 35

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} αρχές 13^{ου} αι.

Η λιθόπλινθος θα μπορούσε να βρίσκεται στην αρχική της θέση. Φέρει διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο και σημειακά με την τεχνική της πρισματικής γλυφής εντός ταινιωτού επίπεδου πλαισίου. Από το βάθος, που εισέχει, προβάλλει στο κέντρο διμερής ταινία που φέρει στο

κέντρο της κόμβο. Μέσα στα σχηματιζόμενα τετράγωνα οκτάκτινα αστεροειδή από αλληλοσυμπλεκόμενα τετράγωνα περιβάλλουν οκτάφυλλους ρόδακες μεγωνιώδη πέταλα, αποδοσμένους με την τεχνική της πρισματικής γλυφής, ώστε να διαμορφώνονται κατά ζεύγη κεραίες σταυρού.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

38. Πλάκα ψευδοσαρκοφάγου

Εικ. 38.

Εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του ναού μέσα σε ειδικό πλαίσιο

Μάρμαρο γκρίζο

Μ. 64, Υ. 52

Χρονολόγηση: τέλη 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αι.

Τμήμα πλάκας σαρκοφάγου με επιπεδόγλυφο διάκοσμο, από την οποία λείπουν τα πλάγια και το άνω τμήμα. Σύμφωνα με τον Παζαρά, πρόκειται για τμήμα της πίσω όψης της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασπνής, ενώ σύμφωνα με τις Αναστασιάδου και Κοντογιαννοπούλου για πλάκα του καλύμματος της σαρκοφάγου του Νικολάου Μαλιασπνού – μοναχού Ιωάσαφ. Η κάτω παρυφή φέρει ταινία με σχοινόμορφο κόσμημα ή πλοχμό. Στο πλαίσιο ψευδοκουφικός διάκοσμος με όρθια ανακομβούμενα στελέχη σε σειρά να πλαισιώνουν αλληλοσυμπλεκόμενα ημιανθέμια. Στο κέντρο σώζεται τόξο που φέρεται από λεπτούς δίδυμους κιονίσκους με κόμβο του Ηρακλέους στο μέσον του ύψους τους και κοινά κιονόκρανα και βάσεις. Κάτω από το τόξο φυλλοφόρος σταυρός τύπου Αναστάσεως με δισκάρια στα άκρα των κεραιών και στα διάκενα η γνωστή φράση *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς Νικᾶ*. Το κεντρικό αυτό διάχωρο πλαισιώνεται από κιονίσκους που απολήγουν άνω σε καρδιόσχημο που περικλείει ανεστραμμένο ανθέμιο, και ανακομβώνονται με εκατέρωθεν μεγάλους κύκλους, που δεν σώζονται ακέραιοι, αλλά επαναλαμβάνουν το διάκοσμο της κύριας όψης της σαρκοφάγου: αετοί στραμμένοι προς τα πλάγια γυρίζουν την κεφαλή προς το κέντρο των κύκλων, όπου σχηματοποιημένα δέντρα, από τις ατρακτοειδείς κορυφώσεις των οποίων ξεκινούν μίσχοι που ελίσσονται γύρω από τους λαιμούς των αετών και απολήγουν σε σχηματοποιημένα ανθέμια. Τα κενά που δημιουργούνται μεταξύ κύκλων και εσωτερικού πλαισίου γεμίζουν ασφυκτικά με ανθέμια και συμπλεκόμενους

βλαστούς με μίσχους και φύλλα. Οι λεπτομέρειες έχουν εκτελεστεί άψογα, ώστε το επιπεδόγλυφο να έχει λεπτοφυή και αραβουργηματοειδή κοσμήματα. Τέλος, σε ορισμένα σημεία, όπως στα σώματα των αετών, χρησιμοποιείται η απλή χάραξη για να δηλώσει τις λεπτομέρειες του φτερώματος.

Βιβλιογραφία: Παζαράς 1988, 39, πίν. 31, αριστερά, 32β. Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 530-532, εικ. 8.

39. Πλαίσιο θύρας

Εικ. 39

Εντοιχισμένο στη βάση του δυτικού σταθμού της νότιας εισόδου του ναού, αντικριστά του επόμενου αρ. 40

Μάρμαρο γκρίζο

Π. 38, Υ. 27, Β 21

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} αρχές 13^{ου} αι.

Πρόκειται για τμήμα μέλους που στη μια πλευρά φέρει διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Η μια του παρυφή ορίζεται από στενή επίπεδη ταινία, ενώ ο κάμπος εισέχει. Διμερής ταινία σχηματίζει ορθογώνια πλαίσιο που στα μέσα των πλευρών του ανακομβώνεται με ρόμβο στον οποίο εγγράφεται μετάλλιο με οκτάφυλλο ρόδακα με λογχοειδή γωνιώδη πέταλα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

40. Πλαίσιο θύρας ή επιστύλιο

Εικ.40

Εντοιχισμένο στη βάση του ανατολικού σταθμού της νότιας εισόδου του ναού, αντικριστά του προηγούμενου αρ. 39

Μάρμαρο γκρίζο (:) επιχρισμένο με ασβέστη

Π. 38, Υ. 27, Β 21

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} - αρχές 13^{ου} αι.

Τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους με τη μια πλευρά του να φέρει διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Η ακόσμητη επίπεδη ταινία σχηματίζει ορθογώνιο πλαίσιο, στη στενή πλευρά, μέσα στο οποίο εγγράφεται μετάλλιο με πλατιά ταινία, το οποίο περικλείει ρόδακα με γωνιώδη φύλλα.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

41. Θωράκιο

Εικ. 41.

Εντοιχισμένο στο δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου της νότιας πλευράς του ναού

Μάρμαρο λευκό (:) επιχρισμένο με ασβέστη

Π. 50, Υ. 40

Χρονολόγηση: 11^{ος} αι.

Πρόκειται για τμήμα θωρακίου με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Δυο τρισιδεείς ταινίες προφανώς θα ανήκαν σε πλευρές ρόμβου, στον οποίο εγγράφεται κύκλος που περικλείει δεκαεξάφυλλο ρόδακα με αμυγδαλόσχημα πέταλα με τονισμένο περίγραμμα. Το κέντρο του ρόδακα είναι αποκεκρουμένο, αλλά θα ήταν δυνατόν αρχικά να εξείχε.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

42. Κιονίσκος αμφικιονίσκου παραθύρου

Εικ. 42α-β-γ-δ

Εντοιχισμένο στο δυτικό τοίχο του παρεκκλησίου της νότιας πλευράς του ναού

Μάρμαρο λευκό (:) επιχρισμένο με ασβέστη

Π. 12, Υ. 75

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} αρχές 13^{ου} αι.

Πρόκειται για τμήμα αμφικιονίσκου παραθύρου που σχηματίζεται από δέσμη ραβδίων καμπύλης τομής με κόμβο του Ηρακλέους στο μέσο περίπου του ύψους του. Διαθέτει λυρόσχημο κιονόκρανο και κυβική βάση με αποκεκομμένες τις άνω γωνίες. Η πρόσθια πλευρά του κιονοκράνου φέρει διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο: τρισχιδής ταινία ορίζει το περίγραμμα σχηματίζοντας στις άνω γωνίες κόμβους, ενώ στο διάχωρο περικλείεται όρθιο στέλεχος με κώνο στην κορυφή και αντισυμμετρικά δίφυλλα ημιανθέμια. Σε κάθε πλευρά (βόρεια και νότια) του κιονοκράνου σχηματίζεται μετάλλιο από διμερή ταινία που περικλείει σταυρό τύπου Μάλτας και απολήξεις κεραιών διχαλωτές. Από το κιονόκρανο κρέμονται σταγονόσχημοι πτερνιστήρες – ενδεχομένως αρχικά να υπήρχαν ανάλογοι και πάνω από τη βάση, αλλά το επίχρισμα από ασβέστη δεν επιτρέπει τη διακρίβωση αν ο κιονίσκος στο σημείο αυτό είναι κομμένος ή όχι.

Βιβλιογραφία: Ανδρούδης 2007, 90-91 και σημ. 25.

43. Επιστύλιο

Εικ. 43.

Αψίδα του ιερού, πίσω από το παράθυρο

Μάρμαρο λευκό επιχρισμένο με ασβέστη

Μ. 0.58 × Υ. 0.16 × Β. 0.12 μ.

Χρονολόγηση: τέλος 12^{ου} αι.

Τμήμα επιστυλίου με πυκνό διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Λεπτά ραβδία άνω και κάτω στην ορατή λοξότμητη πρόσθια πλευρά. Σχηματίζονται τρία αλληλοκομβούμενα καρδιόσχημα διάχωρα από τριμερείς ταινίες, στο κέντρο των οποίων όρθιο στέλεχος που απολήγει στην κορυφή σε κισσόφυλλο. Τμήμα ενός τέταρτου όμοιου διαχώρου σώζεται στο δεξί άκρο. Από τις κολπώσεις των βλαστών εκφύονται φυλλάρια, ημιανθέμια και μίσχοι. Πάνω και κάτω από τους κόμβους συμπλεκόμενοι αντισυμμετρικά βλαστοί με φύλλα. Ακριβώς ίδιος διάκοσμος απαντά και στο υπέρθυρο αρ. **20**. Στην κάτω πλευρά του τμήματος σώζεται μέρος από σχηματιζόμενα τετράγωνα οκτάκτινα αστεροειδή από αλληλοσυμπλεκόμενα τετράγωνα.

Βιβλιογραφία: Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Α', 100, μέρος Β', 252 αρ. 674, πίν. 87γ.

44. Πλάκα σαρκοφάγου

Εικ. 44.

Εντοιχισμένο σε κόγχη δυτικού τοίχου του παρεκκλησίου

Μάρμαρο φαιό

Μ. 29, Υ. 40

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αι.

Τμήμα μαρμάρινης πλάκας με επιπεδόγλυφο διάκοσμο. Πιθανότατα πρόκειται για πλάκα σαρκοφάγου, από το ίδιο μάρμαρο και με εντελώς όμοιο διάκοσμο όπως της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασνής. Στη δεξιά πλευρά κάθετη λεπτή ταινία διαχωρίζει το πλαίσιο, που κοσμείται με πλοχμό, από το κυρίως διάχωρο όπου εικονίζεται παγόνι προς τα αριστερά, από το οποίο διατηρούνται τμήμα της κεφαλής, ο λαιμός, το σώμα και τμήματα της ουράς και των ποδιών. Οι λεπτομέρειες των μακρόστενων φτερών αποδίδονται με εγχάρακτες γραμμές, ενώ τα μέρη του κορμού και του πτερώματος διαχωρίζονται μεταξύ τους από σειρές δακτυλίων. Ο κάμπος γεμίζει με ελίσσόμενους βλαστούς με φύλλα και ανθέμια.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

45. Κίονας

Εικ. 45.

Χρησιμοποιείται σήμερα ως στήριγμα της αγίας τράπεζας στο ιερό βήμα του ναού

Μάρμαρο πράσινο

Διάμ. 36, Υ. 83

Χρονολόγηση: της Ύστερης αρχαιότητας (:), επαναχρησιμοποιημένο

Τμήμα κορμού αρράβδωτου κίονα, που κατά πάσα πιθανότητα δεν ανήκε σε κίονα ναού λόγω της μικρής διαμέτρου του, αλλά σε προστώο ή κιβώριο.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

46. Πλάκα σαρκοφάγου

Εικ. 46.

Εντοιχισμένο σε τύμπανο κρήνης στον προαύλιο χώρο

Μάρμαρο φαιό

Μ. 48, Υ. 37

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αι.

Τμήμα πλάκας σαρκοφάγου με επιπεδόγλυφο διάκοσμο. Σώζει τμήμα του άνω πλαισίου με ελικοτούς φυλλοφόρους βλαστούς που σχηματίζουν αλληλοτεμνόμενους κύκλους σε σειρά. Στο διάχωρο τμήμα μεταλλίου που διατηρείται στην αριστερή άκρη περικλείει το στήθος και μέρος του σώματος αετού προς τα δεξιά, που έστρεψε την κεφαλή προς τα πίσω. Σε επαπτόμενο μέταλλιο παριστάνεται γρύπας καθιστός προς τα δεξιά, με την κεφαλή στραμμένη προς τα πίσω να δέχεται επίθεση στην ουρά του από φίδι. Ο κάμπος συμπληρώνεται από σχηματοποιημένα ανθέμια με έντονα μακρά φύλλα στην κορυφή, συμπλεκόμενους βλαστούς και κάθετα στελέχη.

Βιβλιογραφία: Παζαράς 1988, 39, πίν. 31, δεξιά. Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 530-532, εικ. 9.

47. Πλάκα σαρκοφάγου

Εικ. 47.

Εντοιχισμένη στον αναλημματικό τοίχο του ναού στον προαύλιο χώρο

Μάρμαρο φαιό επιχρισμένο με ασβέστη

Μ. 55, Υ. 72

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 13^{ου} αι.

Τμήμα καλυπτήριας πλάκας σαρκοφάγου του Νικόλαου Μαλιασνού. Η σαρκοφάγος κοσμεύεται με επιπεδόγλυφο διάκοσμο. Στο άνω τμήμα, πλατιά επίπεδη παρυφή με την αρχή της επιτύμβιας επιγραφής: *Τύμβον λίθος τρίπηχυν κατεῖχεν [...]*. Στο πλαίσιο ψευδοκουφικός διάκοσμος με όρθια ανακομβούμενα στελέχη να πλασιώνουν σε σειρά αλληλοσυμπλεκόμενα ημιανθέμια. Στο κύριο διάχωρο κύκλος με γρύπα καθιστό προς τα αριστερά, με την κεφαλή στραμμένη προς τα πίσω, να δέχεται επίθεση στην ουρά του από φίδι. Ο κάμπος συμπληρώνεται από αραβουργηματοειδή φυτικά σχέδια και σχηματοποιημένα ανθέμια με έντονα μακρά φύλλα, συμπλεκόμενους βλαστούς και κάθετα στελέχη. Στο κάτω πλαίσιο η συνέχεια της επιγραφής: *εὐγενῶν τύπον πρηστήριον νοῦν καὶ κατάπτερον φύσιν ἐς ὕστερο[ν--]* | *[σ]ὺ δὲ θεατὰ ὄρῳ τὸν τύμβον ξένε, μάνθανε [...]*.

Βιβλιογραφία: Παζαράς 1988, σ. 39, πιν . 31 δεξιά Αναστασιάδου, Κοντογιαννοπούλου 2009, 530-532, εικ. 10.

48. Θωράκιο

Εικ. 48.

Εντοιχισμένο σε αναλημματικό τοίχο του προαύλιου χώρου του ναού

Μάρμαρο λευκόφαιο, εν μέρει επιχρισμένο με ασβέστη

Μ. 48, Υ. 80

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Πρόκειται για δεξιό τμήμα θωρακίου με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο. Πλατύ επίπεδο ταινιωτό πλαίσιο στις σωζόμενες πλευρές. Στο κέντρο της παράστασης παριστανόταν κίονας με τεκτονικό κιονόκρανο, από τον κορμό του οποίου σήμερα διατηρούνται ελάχιστα τμήματα. Πάνω σ' αυτό κάθεται κόκορας με τραπεζιόσχημο λοφίο και λειρί στην κεφαλή, από τον οποίο διατηρούνται ο θώρακας και τμήμα του ενός ποδιού. Το υπόλοιπο της πλάκας καταλαμβάνει η αλεπού, τετράποδο ζώο με τριγωνική μουσούδα και μυτερά αφτιά, που συνομιλεί με το πτηνό. Το ζώο στηρίζεται στα πίσω του πόδια και ακουμπά το δεξί μπροστινό πόδι πάνω στο κιονόκρανο του κίονα. Στο λαιμό φέρει εγχάρακτο περιλαίμιο. Αν και η φθορά της επιφάνειας είναι αρκετή, διακρίνονται οι εγχάρακτες γραμμές με τις οποίες αποδίδονται οι λεπτομέρειες των οφθαλμών, του φτερώματος του πτηνού και των λεπτομερειών του προσώπου, των θωρακικών οστών, των μυών και των νυχιών του τετράποδου. Αξιοσημείωτο είναι ότι το λοφίο του πτηνού και το πίσω αριστερό πόδι του τετράποδου έχουν λαξευτεί πάνω στα πλαίσια.

Βιβλιογραφία: Κοντογιαννοπούλου 2014, μέρος Α', 215-217, μέρος Β', 253 αρ. 676, πίν. 88β.

49. Πλαίσιο θύρας

Εικ. 49.

Εντοιχισμένο στον αναλημματικό τοίχο του προαύλιου χώρου του ναού

Μάρμαρο λευκό (:) επιχρισμένο επανειλημμένα με ασβέστη

Μ. 78, Υ. 22

Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Τμήμα ορθογώνιας λιθοπλίνθου με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο στην ορατή όψη. Λεπτό ραβδίο στην άνω πλευρά, στενές ταινιωτές παρυφές στα (σημερινά) άκρα και σε όσο λίγο τμήμα της κάτω πλευράς διατηρείται. Αν και τα στρώματα του ασβέστη δεν είναι δυνατόν να μας δώσουν πλήρη εικόνα του διακόσμου, διακρίνονται πέντε διάχωρα σε σειρά εναλλάξ πλατιά και στενά. Στα πλατύτερα, πλαίσια από δισχιδείς ταινίες ανακομβώνονται στα μέσα των πλευρών με ρόμβους που περικλείουν κατά πάσαν πιθανότητα ρόδακες – σώζεται μόνον ο τετράφυλλος ρόδακας του κεντρικού διαχώρου. Στα ενδιάμεσα στενά πλαίσια διακρίνονται όρθια στελέχη με εκατέρωθεν συμμετρικά φύλλα, ίσως φοίνικες.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

50. Κοσμήτης

Εικ. 50.

Εντοιχισμένο στον αναλημματικό τοίχο του προαύλιου χώρου του ναού

Μάρμαρο λευκό (:) επιχρισμένο με ασβέστη

Μ. 14, Υ. 20

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} αι.

Τμήμα μέλους με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο από σειρά καρδιόσχημων διαχώρων που σχηματίζονται από λογχοειδή μακριά φύλλα, τα οποία θα ακουμπούσαν τις κορυφές τους και στη βάση θα σχημάτιζαν τα κατώτερα φύλλα αντωπών δίφυλλων ημιανθεμίων. Η ύπαρξη πλαισίου στη δεξιά πλευρά συνηγορεί στην απόδοσή του σε άκρο.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο.

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφικές συντμήσεις

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABME	Αρχείο των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΘΣΕ	Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας
ΑΘΜ	Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΣ	Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΦΣΠΑ Αθηνών	Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών
ΛακΣπουδ	Λακωνικά Σπουδαί
ΠΑΕ	Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΠΧΑΕ	Πρακτικά της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ArtB	<i>The Art Bulletin</i>
ByzF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
MDAI(A) Abteilung	<i>Mitteilungen der Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
MonPiot	<i>Monuments et mémoires. Fondation Eugène Piot</i>
JbÖByz	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
PLP	Trapp, E. 2001. <i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , Wien
TravMem	<i>Travaux et Mémoires</i>

Α. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αβραμέα, Α. 1974. *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Εν Αθήναις.

Αναστασιάδου, Α., Κοντογιαννοπούλου, Μ. 2009. «Το επιτύμβιο επίγραμμα ενός Παλαιολόγου στη Μακρινίτσα του Πηλίου και η σχέση του με τα ταφικά μνημεία των Μαλιασπινών της Μαγνησίας», στο: *ΑΕΘΣΕ 2, τόμ. Ι: Θεσσαλία, Βόλος*, 525-537.

- Ανδρούδης, Π. 2007. «Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του διάκοσμος», *ΔΧΑΕ* 28, 85-97.
- Ανδρούδης, Π. 2010. «Παρατηρήσεις στον υστεροβυζαντινό γλυπτό διάκοσμο των εκκλησιών του δυτικού Πηλίου», *Βυζαντινά* 30, 299-320.
- Ανδρούδης, Π. 2017. «Η αρχιτεκτονική του ναού», στο Αναγνωστόπουλος Α., Ανδρούδης Π., *Η βυζαντινή καρέδρα των Σταγών*, Θεσσαλονίκη, 65-113.
- Ανδρούδης, Π. 2020. «Τα εντοιχισμένα βυζαντινά γλυπτά στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Πορταριά Πηλίου», στο: *ΑΕΘΣΕ* 5, τόμ. Ι: Θεσσαλία, Βόλος, 589-602.
- Ανδρούδης, Π., Κοντογιαννοπούλου, Μ. 2004. «Βυζαντινά γλυπτά του 10^{ου} – 12^{ου} αιώνα σε ναούς του Πηλίου», *Εν Βόλω* 12, 40-43.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. 1982. «Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μαγνησία», στο: Χουρμουζιάδης, Γ., Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π., Μακρής, Κ.Α., *Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα, 105-175.
- Βαραλής, Ι.Δ. 2005. «Βυζαντινό θωράκιο στην Πορταριά του Πηλίου», *ΑΘΜ* 14, 251-262.
- Βαραλής, Ι.Δ. 2016. «Η γλυπτική του 12^{ου} αιώνα στην Άνδρο. Ζητήματα προέλευσης και εργαστηρίων», στο: Πάλλης Γ., επιμ., *Η βυζαντινή Άνδρος (4ος – 12ος αιώνες). Νεότερα από την αρχαιολογική έρευνα και τις αποκαταστάσεις των μνημείων, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Αθήνα, 20 Μαρτίου 2015, Άνδρος*, 155-171.
- Βαραλής, Ι.Δ. 2021. «Ανάγλυφη εικόνα του αγίου Δημητρίου από τη μονή Πέτρας Πιερίας», στο: *Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη*, Θεσσαλονίκη, *Αμφιθέατρο Αρχαίας Αγοράς*, 4-7 Οκτωβρίου 2017, τόμ. Β, Αθήνα, 1269-1280.
- Βαραλής, Ι.Δ. 2022. «Μαρμάρινη τράπεζα με ανάγλυφο διάκοσμο από τη Μακρινίτσα», στο: *ΑΕΘΣΕ* 6, τόμ. Ι: Θεσσαλία, Βόλος, 591-602.
- Βαραλής, Ι.Δ., Τσεκές, Γ. 2008. «Μεσοβυζαντινά γλυπτά από την Αργολίδα», στο: Pennas Ch., Vanderheyde C., επιμ., *La sculpture byzantine: VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes*, Paris, Athènes, 359-373
- Βαραλής (υπό έκδοση). «Η Δημητριάδα και η Επισκοπή της», στο: Βαραλής Ι.Δ., Ανδρούδης Π., Νάνου Μ., *Ο ναός της Επισκοπής του Άνω Βόλου. Ιστορία και τέχνη*, Βόλος (υπό έκδοση).
- Βελένης, Γ. 2000. «Ο γλυπτός διάκοσμος της Παναγίας Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη», στο: Pennas Ch., Vanderheyde C., επιμ., *La sculpture byzantine: VIIe-XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes*, Paris, Athènes, 231-247.
- Βελένης, Γ. 2015. «Οι ταφικές επιγραφές του ναού της Βλαχέρνας», στο: Παπαδοπούλου, Β., επιμ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, Άρτα, 119-137.
- Βογιατζής, Σ. 2006. «Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα Λαμίας», *ΔΧΑΕ* 27, 101-114.
- Βογιατζής, Σ., Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Β. 2014. «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο Ελασσόνας», *ΔΧΑΕ* 35, 19-42.
- Βοκοτόπουλος, Π.Α. 1977. «Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1976», *ΑΑΑ* 10/2, 149-168.

- Βοκοτόπουλος, Π.Λ. 1990. «Ανασκαφή του καθολικού της μονής Παντανάσσης Φιλιπιάδας», *ΠΑΕ* 145, 160-164, πίν. 107-113.
- Βοκοτόπουλος, Π.Λ. 2007. *Παντάνασσα Φιλιπιάδος*, Αθήνα.
- Γιαννόπουλος, Ν. 1924. «Χριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά Χαλκίδος», *ΔΧΑΕ* 11, 88-119.
- Γιαννόπουλος, Ν. 1924β. «Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί», *ΕΕΒΣ* 1, 210-240.
- Γιαννόπουλος, Ν. 1925. «Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί. Μέρος δεύτερον. Τα σωζόμενα μνημεία», *ΕΕΒΣ* 2, 227-241.
- Δημητροκάλλης, Γ. 2002. «Λακωνικοί λημνίσκοι», *ΛακΣπουδ* 16, 229-248.
- Θησαυροί Αγίου Όρους 1997. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη, 2η έκδ.
- Καββαδία-Σπονδύλη, Α. 1989-1990. «Για δύο κιονόκρανα στην Καρύταινα», *Πελοποννησιακά* 18, 197-224.
- Καραγιάννη, Ε. 2022. *Ένα τοιχογραφικό σύνολο του τέλους του 16^{ου} αιώνα στο Πήλιο: Η Παναγία η Πορταρέα στην Πορταριά*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος).
- Καραγιώργου, Ο. 2004. «'και ατρακίς οππόσα (μάρμαρα) λευροίς χθών πεδίοις ελόχευσε...': Το λατομείο του Ομορφοχωρίου Λαρίσης και η συμβολή του στη βυζαντινή τέχνη», στο: *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος - 15ος αιώνας, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Ειδικό θέμα του 22ου συμποσίου βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002*, Αθήνα, 183-219.
- Κολέτσιου, Γ. 2023. *Τα λιθανάγλυφα του Πηλίου και οι μαρμαρογλύπτες τους, 17ος-19ος αιώνας*, Διδακτορική διατριβή (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος).
- Κοντογιαννοπούλου, Μ. 2000. *Τα βυζαντινά γλυπτά της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αγίου Αθανασίου στη Μακρινίτσα Πηλίου*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη).
- Κοντογιαννοπούλου, Μ. 2014. *Τα μαρμάρινα τέμπλα της μέσης βυζαντινής περιόδου στη βόρεια Ελλάδα και στη Θεσσαλία. Τυπολογία, εικονογραφία και τεχνοτροπία*, Διδακτορική διατριβή (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα).
- Κουλουράς, Γ. 1997. *Η περιοχή του Παγασητικού κατά τους μέσους χρόνους (Δ' - ΙΔ' αι.)*, Διδακτορική διατριβή (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα).
- Λουκάκη, Μ. 1994. «Το ενύπνιο του μοναχού Νείλου Μαλιασσηνού και η μονή Θεοτόκου Μακρινιτίσσης Οξείας Επισκέψεως», *Ελληνικά* 44, 341-356.
- Μαμαλούκος, Στ. 2005. «Η ναοδομία στη Μαγνησία κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινά* 25, 177-232.
- Μαμαλούκος, Στ. 2006. «Η αρχική μορφή του καθολικού της μονής Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο», στο: *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 69-78.
- Μέλφος, Β. 2009. *Ο πράσινος θεσσαλικός λίθος και τα λατομεία της Χασάμπαλης*, Δήμος Νέσσωνας.
- Μέντζος, Γ. 1983. «Ημιτελής ανάγλυφο από τη Θεσσαλονίκη», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 260-270.

- Μουτσόπουλος, Ν. 1984. «Η βυζαντινή σαρκοφάγος της Ρεντίνας», *Βυζαντιακά* 4, 139-158.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ. 1999. *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Ένα μνημείο κιβωτός της τοπικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ. 2002. *Οι βυζαντινές εκκλησίες της Άρτας*, Θεσσαλονίκη.
- Μπούρα, Λ. 1973. «Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων», *Βυζαντινά* 5, 131-147.
- Μπούρα, Λ. 1980. *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα.
- Μπούρα, Λ. 1982. «Το δέντρο της ζωής στη μεσοβυζαντινή ελλαδική γλυπτική», στο: *Δεύτερο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα, 66-67.
- Μπούρας, Χ. 2013. «Τα τοπικά και τα χρονικά όρια του ψευδοκουφικού διακόσμου», *ΔΧΑΕ* 34, 25-32.
- Μπούρας, Χ. 2015. *Η αρχιτεκτονική της μονής του Οσίου Λουκά*, Αθήνα.
- Μπούρας, Χ., Μπούρα, Λ. 2002. *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα.
- Νικονάνος, Ν. 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Ντάμπλιας, Χ.Γ. 2002. *Η ιστορία της Θεσσαλίας το 13ο αιώνα μ.Χ. Ιστορικά γεγονότα, προσωπογραφική προσέγγιση και έγγεια ιδιοκτησία από το 1204 ως το 1303*, Θεσσαλονίκη.
- Ξυγγόπουλος, Α. 1917. «Επιπεδογλυφία», *ΑΕ*, 72-77.
- Ξυγγόπουλος, Α. 1940. «Το ελλείπον τεμάχιον εκ του καλύμματος της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτου», *ΕΕΒΣ* 16, 156-159.
- Ορλάνδος, Α. 1936. «Η παρά την Άρταν μονή των Βλαχερνών», *ΑΒΜΕ* 2, 3-50.
- Ορλάνδος, Α. 1955. «Παραστάσεις εργαλείων τινών ξυλουργού, μαρμαρογλύπτου και κτίστου επί παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων», στο: *Πεπραγμένα του Θ' διεθνούς βυζαντινολογικού συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953, *Ελληνικά Παράρτημα* 7, τόμ. Α', Αθήνα, 334-336.
- Ορλάνδος, Α. 1955-1956. «Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου», *ΑΒΜΕ* 8, 3-67.
- Ορλάνδος, Α. 1959-1960. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, τόμ. 2, Αθήνα..
- Ορλάνδος, Α. 1973-1974. «Έν ακόμη επιπεδόγλυφον από την Άρταν», *ΔΧΑΕ* 7, 121-126.
- Παζαράς, Θ. 1983. «Η σαρκοφάγος της Άννας Μαλιασπηνής στην Πορταριά Πηλίου», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 353-364.
- Παζαράς, Θ. 1987-1988. «Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος», *ΔΧΑΕ* 14, 33-48.
- Παζαράς, Θ. 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης Βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Παζαράς, Θ. 1994. «Πρόταση αναπαράστασης του άμβωνα της Παλαιάς Μητρόπολης στη Βέροια», στο: *Θυμίαμα στη μνήμη Λ. Μπούρα*, Αθήνα, 251-254.

- Παζαράς, Θ. 1995. «Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου», *ΔΧΑΕ* 18, 15-31.
- Παζαράς, Θ.Ν. 2014. «Το παλαιό μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος», στο: ο ίδιος, *Μελέτες για τα βυζαντινά γλυπτά του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, άρθρο II, 33-52.
- Πάλλης, Γ. 2006. «Νεότερα για το εργαστήριο γλυπτικής της Σαμαρίνας (τέλη 12^{ου} - αρχές 13^{ου} αι.)», *ΔΧΑΕ* 27, 91-100.
- Πάλλης, Γ. 2010-2011. «Νέα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου από τη Φθιώτιδα και παρατηρήσεις σε δημοσιευμένα», *ΑΔ* 65-66, *Α'-Μελέτες*, 419-436.
- Πάλλης, Γ. 2015. «Η διάδοση της τεχνοτροπίας των γλυπτών του λεγόμενου 'θηβαϊκού εργαστηρίου' (β' μισό 9^{ου} αι.). Μερικές παρατηρήσεις», στο: *ΑΕΘΣΕ* 4, τόμ. II: *Στερεά Ελλάδα*, Βόλος 2015, 803-810.
- Πάλλης, Γ. 2021-2022. «Μερικές ιδιαιτερότητες της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής γλυπτικής της Αθήνας», *ΕΕΦΣΠΑ* 46, 123-142.
- Παπαδοπούλου, Β. 2015. «Οι σαρκοφάγοι», στο η ίδια, επιμ., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, Άρτα, 107-117.
- Παπαδοπούλου, Β. 2015β. «Άρτα. Το βυζαντινό τέμπλο της Βλαχέρνας» στο: Κατσαρός, Β., Τούρτα, Α., επιμ., *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα, 181-192.
- Παπαθανασίου, Α.Δ. 1989. *Οι Μελισσηνοί της Δημητριάδας κτήτορες I. Μονών*, Αθήνα.
- Παπαθανασίου, Α.Δ. 1995. *Η βυζαντινή Δημητριάδα*, Βόλος.
- Παπαθανασίου, Α.Δ. 2002. *Το Πήλιο δεύτερο Άγιον Όρος της Ελλάδος στα βυζαντινά χρόνια*, Βόλος, Μακρινίτσα.
- Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Ε. 2002. «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά του Μουσείου Δράμας», στο: *Η Δράμα και η περιοχή της, Ιστορία και πολιτισμός, Πρακτικά Γ' επιστημονικής συνάντησης, Δράμα, 21-24 Μαΐου 1998*, Δράμα, 119-140.
- Σακελλαρίου, Ε. 2023. *Η εικονογραφία του γρύπα σε θωράκια και ψευδοσαρκοφάγους της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στον ελλαδικό χώρο*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος).
- Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. 1999. *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλη, Β. 2010. «Τα γλυπτά του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι)», στο: Γουλούλης Σ.Γ., Σδρόλια Σ.Τ., επιμ., *Άγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία - τέχνη - ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα, 123-154.
- Σωτηρίου, Γ. 1933. «Αραβικά διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος», *ΠΧΑΕ* 2, 57-93.
- Τσεκές, Γ. 2016. *Η βυζαντινή γλυπτική της Αρκαδίας από τον έβδομο έως τις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος).

Β. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Androudis, P. 2018. «Evidence on the Role of Textiles as a Medium of Ornament Transmission between Seljuk Anatolian and Late Byzantine Art. The Case Study of Two Marble Slabs from Episkopi, Ano Volos, with Double-headed Eagles fighting Dragons», στο: Rakoćija, M., επιμ., *Niš and Byzantium XVI (3-5 June 2017), The Collection of Scientific Works*, Niš, 233-248.
- Androudis, P. 2023. «Decorations of 'Arabesque' Style in Late Byzantine Art», στο: Rakoćija, M., επιμ., *Niš and Byzantium XXI (3-5 June 2022), The Collection of Scientific Works*, Niš, 369-388.
- Bon, A. 1957. «Dalle funéraire d'une princesse de Morée (XIIIe siècle)», *Mon Piot* 49, 129-139.
- Bouras, L. 1975-1976. «Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion», *ΔΧΑΕ* 8, 85-95.
- Čanak-Medić, M. 2005. «Arhitektura saborne crkve», στο: Todić B., Čanak-Medić M., *Manastir Dečani*, Beograd, 171-275.
- De Furia, Fr., 1810. *Fabulae Aesopicae quales ante Plaudem ferebantur ex vetusto codice abbatiae Florent.*, Lipsiae.
- Evans, H.C., επιμ. 2004. *Byzantium, Faith and Power (1261-1557)*, κατάλογος έκθεσης, New York, The Metropolitan Museum of Art, New York, New Haven, London.
- Filipova S. 1997. *Arhitektonska dekorativna skulptura vo Makedonija, 5-6 i 11-12 vek*, Skopje, Melbourne.
- Frazer, M. 1973. «Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy», *DOP* 27, 147-162.
- Galavaris, G. 1970. *Bread and the Liturgy. The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread Stamps*, Madison, Milwaukee, London.
- Grabar, A. 1976. *Sculptures byzantines du moyen âge II (XIe-XIVe siècles)*, Paris.
- Kalavrezou-Maxeiner, I. 1985. «The Byzantine Knotted Column», στο: Vryonis Sp., Jr., επιμ., *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos, Byzantina kai Metabyzantina, Volume Four*, Malibu, 95-103.
- Kiilerich, B. 2005. «Making Sense of the Spolia in the Little Metropolis in Athens», *Arte Medievale* 4, 95-114.
- Magdalino, P. 1976. *The History of Thessaly, 1266-1393*, Διδακτορική διατριβή (University of Oxford, Oxford).
- Michel, K., Struck, A. 1906. «Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens», *MDAI(A)* 31, 279-324.
- Miklosich, Fr., Müller, J. 1871. *Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana. IV. Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum orientis sumtus praebente Caesarea Scientiarum Academia Vindobonensi*, Vindobonae.
- Pazaras, Th. 1987. «Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and the Beginning of the 14th Century», στο: *L'art de Thessalonique et des pays Balcaniques et les courants spirituels au XIV siècle*, Belgrade, 159-182.
- Pedone, S. 2006. «Le cornici *champlevé* negli esempi medio-bizantini del Katholikon di Hosios Loukas e di Dafni», *Rolsa* 5, 17-49.

- Pedone, S. 2012. «Visual Effects and Visual Infection in Islamic and Byzantine Champlevé Sculpture», στο: Zakharova A.V., επιμ., *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles 2*, St. Petersburg, 73-77.
- Schultz, R.W., Barnsley S.H. 1901. *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Boeotia*, London.
- Sheppard, C.D. 1969. «Byzantine Carved Marble Slabs», *ArtB* 51, 65-71.
- Sodini, J.-P. 2008, «La sculpture byzantine (VIIe -XIIe siècles): Acquis, problèmes et perspectives», στο: Pennas Ch., Vanderheyde C. (επιμ.), *La sculpture byzantine, VIIe - XIIe siècles, Actes du colloque organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (6 - 8 septembre 2000)*, BCH Suppl. 49, Paris, Athènes 2008, 5-35
- Sythiakakis-Kritsimallis, V., Voyadjis, S. 2011. «Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka, Thessaly», *JbÖByz* 61, 195-228.
- Talbot-Rice, D. 1950. «The Leaved Cross», *Byzantinoslavica* 11/1, 72-81.
- Trapp, E. 1972. «Chronologisches zu den Diplomatarien des Paulosklosters am Latmos und der Makrinitissa», *ByzF* 4, 206-213.
- Vanderheyde, C. 2005. «Le ciborium de l'église de la Dormition de la Vierge à Kalambaka (Thessalie)», *TravMem* 15, *Mélanges J.-P. Sodini*, 427-442.
- Wulff, O. 1911. *Berliner Museen. Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*, Berlin.
- Zuliani, F. 1970. *I marmi di San Marco, Alto Medioevo* 2, Venezia.

